

Makale Künyesi (Araştırma): Yüceol Özezen, M. (2024). Ünlem mi yansıma mı? (Türkçede yansımalar ve ünlemler üzerine yeni bir sınıflama denemesi). *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 377-418.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1441081>

ÜNLEM Mİ YANSIMA MI? (TÜRKÇEDE YANSIMALAR VE ÜNLEMLER ÜZERİNE YENİ BİR SINIFLAMA DENEMESİ)

Muna YÜCEOL ÖZEZEN¹

ÖZET

Bu çalışma, temel olarak tanımı ve sınıflandırılması konusunda çok çeşitli görüşler bulunan ünlemlerle yansımalar arasındaki ilginin tespitini ve işlevsel ve bağlamsal ölçütler esasında yeni bir sınıflandırma denemesini içermektedir. Çalışmada temelde şu görüşler öne sürülmüştür: 1- Gerek Batı gerekse Türkiye literatüründe doğal insan dilinde anlamlı-ışlevli veya yalnızca işlevli seslerin (veya ses dizilerinin) işaretlendiği biçimbirimler olarak kabul edilen birimler, birinci aşamada “ünlem” başlığı altında değil “yansıma” başlığı altında değerlendirilmelidir. 2- Sekiz sözcük sınıfından biri olarak *ünlem* terimini değil *yansıma* teriminin kullanılması ünlem konusunda hâlihazırda sorunların bir bölümü için çözüm olabilir. Çünkü tespit edildiği kadarıyla yansımalar sesi yansıma / sesin göstergesi olma bakımından ünlemleri de kucaklayan daha üst bir sınıftır. Yansımalar ve ünlemler; oluşumları, fizik dünyayla ontolojik ve fenomenolojik ilişkileri bakımından birbirlerinden farksızdır; aralarındaki fark bağlamsal ve çoğu kez de dil dışıdır. Buna göre, hümanizma çağından beri insanın merkezi bir konuma yerleştirilmesi, dil araştırmacılarının ünlemleri hiyerarşik olarak yansımaların üstünde görmelerine neden olmuş, yansımalar neredeyse ünlemlerin bir alt sınıfı olarak değer bulmuştur. Oysa yansımalar, canlı-cansız bütün varlıkların çıkardığı, canlı-cansız bütün varlıklardan çıkan, genellikle işlevli veya çok işlevli, bazen de işlevsiz, bilinçli-bilinçsiz olarak üretilen seslerin göstergeleridir. Oluşumları nesnel ancak dile getirilişleri öznel, seçimlik ve idiyofoniktir. Bütün yansımalar üyesi olduğu dilin ses yasalarını zorlar ve büyük ölçüde göstergelerin nedensizliği ilkesinin dışında dururlar. Ünlemler, yansımaların insana ilişkin olanlarıdır ve konu insan olunca insandan yansıma söz(cük)lerde çoğu kez kolaylıkla edimsel bir anlam (veya edimsel bir işlev) tespit edilebilir. Ancak ünlemlerin anlamları nitelik olarak isim, sıfat, fiil gibi anlamlı sözcüklerdeki anlamlardan farklıdır, çünkü ünlemlerdeki anlamların çoğunlukla sıra dışı ve aniden ortaya çıkan duygu durumlarıyla ve konuşanın bilişiyile ilgisi vardır. Ünlemlerin büyük bölümü konuşan odaklıdır, ancak seslenme işlevinde iletişimin odağı muhataptır. Ünlemlerin diğer yansıma söz(cük)lerle en önemli kesişim noktası, insanın açık bir işlev olmaksızın öksürürken, hapşırırken, uyurken vb. çıkardığı seslerdir. Bu tespitlerden de anlaşıldığı üzere, çalışmada yansımalar ve onların alt üyesi olan ünlemler, tartışmasız olarak doğal insan dilinin içinde ve doğal insan dilinin üyeleri olarak kabul edilmiştir. Yansıma üst sınıfının alt üyesi olarak insana ilişkin seslere ayırıcı bir ad verilmişken hayvanların ve cansız varlıkların seslerine ilişkin ayırıcı bir ad verilmemesi, yine insanın

¹ Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Prof. Dr. mozezen@cu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-1880-2143>

merkezileştirilmesiyle ilgili olsa gerektir. Yansıma-ünlem ilişkisinin çözülmesi ünlemlerle ilgili sorunların da çözüldüğü anlamına gelmemektedir: Her sözcük veya öbek yapı tonlama ve ezgiye göre ünlemleşebildiğinden, ünlemler *asıl ünlemler* ve *geçici ünlemler* olarak temelde iki sınıf oluşturmaktadır. Bazı kaynaklarda geçici ünlemlerin asıl ünlemler gibi değerlendirildiği, böylece sınıfların ve düzlemlerin birbirine karıştırıldığı görülmektedir. Ünlemlerin sözdizim özellikleri ve içerisinde bir ünlem (hatta başka bir sınıftan yansıma söz(cük) bulunan) söz öbeklerinin yapısal görünüşleri dil araştırmacılarını zorlamaktadır. Çünkü ünlemlerin sözcük öbeği oluşturabilme yetenekleri, -kaynaklardaki bulguların aksine- yalnızca seslenme işlevli olanlarla sınırlı değildir. Ünlemlerin (ve diğer yansımaların) yazımları ve ünlemlerin (ve yansımaların) noktalama işaretleriyle ilişkileri de sıkıntılıdır. Çünkü tespit edilebildiği kadarıyla Türkiye Türkçesinde bu sınıftan söz(cük)lerin yazımında keyfi uygulamalar vardır ve öyle görünüyor ki yansımaların ve ünlemlerin gösterdikleri şey düşünüldüğünde bu keyfilik kaçınılmazdır. Yansımalar içerisinde özellikle ünlemlere, sıklıkla çeşitli davranış kalıpları eşlik etmektedir. Bu durum ünlemlerin ikonik söz(cük)ler olduklarının bir göstergesidir.

Anahtar kelimeler: Biçimbilgisi, sözcük sınıfı (türü), ünlem, yansıma, sözdizimi, yazım (imla).

GİRİŞ

Dilbilimcileri açık veya gizli olarak doğal insan dilinin *ilk* ve *kök* sözcükleri olup olmadıkları yönünde düşündüren² ve sembolik, fenomenolojik ve ikonik özellikleriyle

² Doğal insan dilinin ortaya çıkışı sorunsalını kendine dert edinen her dilbilimci, -böyle bir yaklaşımın hem spekülatif hem de dilin oluşumunu bilişsel algoritmalarla ve birtakım istatistiksel çözümlemelerle açıklamaya çalışanlar karşısında çok kırılğan olduğunu bilse de- ünlemlerin ve yansımaların doğal insan dilinin doğuşuna kaynaklık etmiş olabileceğini en az bir kez düşünmeden edemiyor. Ancak örneğin Ö. Başkan, insan dilinin doğuşunun yansımalarla ve ünlemlerle açıklanmaya çalışılmasını *temelsiz, bilimsiz* ve hatta *gülünç* bulmuş, bunlarla kurulan iletişimi yalnız hayvanlarla ilişkilendirmiştir. Başkan, *çığlık-dili* olarak adlandırdığı bu *kapalı* ve *kısırlı* iletişim sisteminin insanımsıların *açık* ve *üretici* olan *sözlü-dili*'nin öncülü olamayacağını vurgulamıştır (1969, s. 143-156). D. Aksan da dilin doğuşunun yansıma ve ünlemlere bağlanamayacağını düşünmüş ve bu düşüncesine “dilde çok az bulunuyor olmaları” gibi çok da tatmin edici olmayan bir gerekçe sunmuştur (2015, s. 96-97). M. Müller ünlemlerin bittiği yerde gerçek dilin başladığı görüşündedir (1862, s. 366). F. de Saussure, *göstergelerin nedensizliği* ilkesinde kendisine ayak bağı olan ünlemleri ve yansımaları, neredeyse doğanın zorlamasıyla oluşmuş ve gerçekliğin “kendiliğinden” ifadeleri olarak ele almış ve onların birer gösterge olduğu konusunun yadsınabileceğini belirtmiştir (1998, s. 114-115) (Aslında -belki de- ünlemlerin ve yansımaların dışlandıkları alan, onların dilin ilk sözcükleri olup olmadıklarının veya en azından ilk sözcüklerin öndülleri ve prototipleri olup olmadıklarının düşünülmesi gereken alandır.). S. Tekeli, *Yansıma Sözcükler (Onomatepeler) Rusça ve Türkçe Örneği* adlı çalışmasında, yansıma sözcükler-dilin doğuşu bağıntısına kişisel görüşünü beyan etmeden, ancak genellikle yansıma sözcükler ve ünlemlerin dilin doğuşuna kaynaklık edemeyeceğini düşünen dilbilimcilerin görüşlerini paylaşarak değinmiştir (2023, s. 17-22). Bu noktada, S. Tekeli'nin görüşlerine yer verdiği Rus dilbilimci T. İ. Vendina'nın şu değerlendirmesi ilgiye değerdir: “Ünlem kuramlarının savunucuları sözcüklerin kaynağını dünyanın duygusal algısında, içsel duyumların neden olduğu istemsiz çığlıklarda görmektedirler.” (2023, s. 19). Buna göre, yansımalar ve ünlemler dilin doğuşunun temel kaynakları ise o hâlde insan ilk önce iletişim amacıyla değildi ve bunlar esasında insanın dış dünyayı duygusal olarak algılamasının kaçınılmaz -ve belki de- amaçsız ürünleri idi. Görüldüğü

göstergelerin nedensizliği ilkesinin dışında kalan ünlemler ve yansımalar, birbirleriyle ilgileri kadar, anlam ve işlev özellikleri ve bir söz(cük) sınıfı oluşturup oluşturmadıkları bakımından da doğal insan dilinin hâla en ilgi çekici yapı üyeleri olmaya devam ediyorlar. F. Ameka, “Ünlemler: Konuşmanın evrensel ancak ihmal edilen bölümü”³

gibi, dilbilimcilerin bu konudaki karşı-tezleri de en az öne sürülen tez kadar spekülattir. Yine de bazı dilbilimciler hakikatin aksi yönde olma olasılığını hâla bir kenarda tutuyor ve bu olasılığa doğrudan veya dolaylı olarak değinmeyi sürdürüyor. Örneğin E. Koca, “canlı-cansız bütün varlıkların çıkardığı sesler olarak tanımladığı yansımaların dilin eski söz türleri olduğunu belirtmekle yetinmiştir (2012, s. 393). Ancak T. Baydar konuyu doğrudan bir sorun olarak ele almıştır. Baydar, Türkçe ünlemler üzerine yaptığı yakın zamanlı ve geniş kapsamlı çalışmasında “Ünlemler dillere kaynaklık eder mi?” sorusunu sormuş, ancak eldeki veriler doğrultusunda bu konuda hüküm vermenin neredeyse imkânsız olduğu sonucuna varmıştır (2016, s. 129-147). Yine M. Rzaev, “canlı-cansız bütün varlıkların seslerini yansıtan sözcükler” olarak değerlendirdiği yansıma sözcüklerin nedensizliğini tartıştığı çalışmasında, bu dil öğelerinin dilin doğuşunda önemli bir yere sahip olduğunu dile getirmiştir. (2021, s. 176). Rzaev ayrıca, *nedensizlik*’le *saymacalık*’ı birbirinden ayırmış ve yansımaların *nedensiz ancak saymaca* olduklarını belirtmiştir (2021, s. 179). Bu açık veya örtük değinmelere rağmen, dilin kökeni arayışlarında yansımaları ve ünlemleri merkeze yerleştirmek, bugün büyük ölçüde *modası geçmiş* bir tutum olarak değerlendirilmektedir ve çağdaş dilbilimcilerin çoğu bu düşünceden kaçınmaktadır. Öte yandan, dilin doğuşu sorunsalında araştırmacıları en az bir kez düşündürülecek kadar *önem taşıyan* ünlemleri, bir dilin “ifadeye, ruh, ahenk, canlılık ve üslup estetiği katan” retorik ikincil öğeleri (Koca, 2012; Somuncu, 2020) olarak ele almak, onların hem ontolojik hem dilbilimsel hem de edimbilimsel değerlerini hafife almak gibi görünmektedir. Ayrıca ünlemleri Türkçenin bir zenginliği olarak değerlendirmek (Baydar, 2016, s. 127) de -sözlü veya yazılı her dilde zengin bir ünlem envanteri bulunduğu- tartışmalıdır. O. Külebi, Türk Dil Kurumu tarafından 1983 tarihinde yayımlanan *Türkçe Sözlük*’te 130 adet ünlem tespit etmiştir (1990, s. 10). Bu sayıyı bir zenginlik belirtisi olarak ele almak ve bu sayıya (veya günümüzdeki kullanımlar doğrultusunda biraz daha fazlasına) bakarak Türkçeyi ayrıcalıklı görmek, araştırmacıyı cevaplanması güç “Ne ölçüde?” ve “Hangi ölçütlerle?” sorularına maruz bırakacaktır.

³ F. Ameka’nın çalışmanın özgün biçiminde *part of speech* olarak kullandığı teriminin geleneksel Türkoloji çalışmalarında kullanılan *sözcük türü* ve günümüz dilbilim çalışmalarında kullanılan *sözcük sınıfı* ile eşdeğer olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, F. Ameka’nın bu çalışmasının *Journal of Pragmatics*’in Dwight Bolinger anısına çıkarılan ve ünlemlere ayrılan özel sayısının (S. 18, 1992) Giriş bölümünü oluşturduğunu ve bu özel sayıda ünlemler konusunda önemli değerlendirmeler bulunduğunu belirtmekte yarar var. Özel sayıda yer alan diğer yazılar şunlardır: Felix Ameka, “Interjections: The universal yet neglected part of speech (Ünlemler: Konuşmanın evrensel ancak ihmal edilen bölümü)” s. 101-118; David P. Wilkins, “Interjections as deictics (Betimleyiciler olarak ünlemler)” s. 119-158; Anna Wierzbicka, “The semantics of interjection (Ünlem anlambilimi)” s. 159-192; Barbara Kryk, “The pragmatics of interjections: The case of Polish *no* (Ünlemlerin edibilimi: Lehçe *hayır* örneği)” s. 193-207; Deborah Hill, “Imprecatory interjectional expressions: Examples from Australian English (Küfürlü ünlem ifadeleri: Avustralya İngilizcesinden örnekler)” s. 209-223; Nicholas Evans, “‘Wanjh! bonj! nja!’: Sequential organization and social deixis in Mayali interjections (Wanjh! bonj! nja!: Mayali ünlemlerinde sıralı örgütlenme ve toplumsal gösterim)” s. 225-244; Felix Ameka, “The meaning of phatic and conative interjections (Ünlemlerin ilişkisel ve konatif anlamı)” s. 245-271; Carol M. Eastman, “Swahili interjections: Blurring language-use/gesture-use boundaries (Swahili ünlemleri: Dil ve jest kullanımı sınırlarının bulanıklaştırılması)” s. 273-287; Preecha Juntanamalaga ve Anthony

başlıklı çalışmasında, muhtemelen bütün dillerde bulunmalarına rağmen dilbilimcilerin, ilk bakışta sözcük olmadıkları izlenimi veren bu birimleri betimlemekten kaçındıklarını ve bu birimlerin kuramsal dilbilim alanında da ihmal edildiğini belirtmektedir (1992, s. 101). Bildirme, soru ve emir cümlelerinin bilinen bütün doğal dillerde olduğunu söyleyen O. Külebi, “içinde ünlem sözcüğü bulunan duygusal anlatım” olarak tanımladığı ünlem cümlelerinin de bazı araştırmacılar tarafından evrensel nitelikli olarak kabul edildiğini dile getirmektedir (1990, s. 12-13). 1990’lı yıllardaki bu çekinceli betimlemelere rağmen, bugün ünlemlerin ve ünlem cümlelerinin evrenselliği konusu genel ve yaygın bir kanıya dönüşmüş gibi görünmektedir. Öte yandan, ünlemlerin yeterince incelenmemiş, hacimli dilbilgisi kitaplarında bile kendine ancak birkaç sayfayla yer bulabilmiş olması durumu, Türkçe üzerine yapılan çalışmalar için de geçerlidir. Ancak ünlemlerin Türk dilbilgisi alanında “en az işlenmiş konulardan biri” olması (Korkmaz, 2003, s. 1139), son yıllarda birçok araştırmacıyı bu konuya motive etmiş, bu konuda yapılan çalışmaların sayısı artmıştır. T. Baydar’a göre ünlemler konusunda yakın zamana kadarki ihmalin⁴ en önemli nedenleri, ünlemlerin uzun süre edatlardan farklı bir sözcük sınıfı olduğunun göz ardı edilmiş olması ve betimlemelerin anlam-işlev odaklı değil biçim odaklı yapılmış olmasıdır. Ayrıca Baydar, ünlemlerin “bazı yönlerinin her dilde ortak olması”nı da Türkçe betimlemeler için bir güçlük olarak değerlendirmektedir (2016, s. 128).⁵ Bugün dil araştırmacıları *belli başlı* dillerde ve Türkçede genel olarak sekize kitledikleri⁶ söz(cük) sınıflarını *isim, fiil, sıfat, zamir, zarf, bağlaç, edat* ve *ünlem* sıralamasıyla betimlemekte, ünlemleri genellikle (...) ve *ünlem* ifadesiyle son sırada düşünmektedirler;⁷ nereye yerleştirilirse yerleştirilsinler buldukları yeri belli ölçülerde yadsıyan yansımalar ise ya ünlemlerin içinde daha ikincil öğeler olarak ele alınmakta veya bağımsız-sözlüksel ve bağımsız-görevsel biçimbirimler bahsinde *bir yerlerde* ama en çok isimlere yakın bir noktada konumlandırılmaktadır⁸ (Örneğin H. Zülfikar’a göre, yansımalar ünlemler içerisinde küçük bir yer kaplamaktadır ve bu yüzden ünlemler içerisinde değerlendirilmelidir (1999, s. 492-495).). Ancak söz(cük) sınıfları hiyerarşisinde gerçekte durum bu mudur? Ünlemler (ve yansımalar) üzerine yapılacak

V.N. Diller, “Thai pragmatic constructions: The oey paradigm (Thai edimbilimsel yapıları: Oey paradigması)” s. 289-301.

⁴ Baydar daha sonraki bir çalışmasında, bu durumu ihmalin ötesine taşımış ve dilbilgisi kaynaklarında ünlem konusunun birkaç örnekle “geçştirildiğini” belirtmiştir (2018, s. 51)

⁵ Bu değerlendirme, konuyu salt dilbilgisi sınırları içinde tutma çabasından kaynaklanmaktadır. Ancak konu doğası gereği dilbilimseldir ve esasında ünlemlerin (ve yansımaların) başka dillerle ortak yanları, herhangi bir dilin betimlenmesinde bir güçlük değil bir fırsat olarak görülmelidir.

⁶ M. Haspelmath, dillerde önceden belirlenmiş kategoriler olmadığını, yeni betimlenmeye başlanan bir dilin var olan taksonomilere hiç uymayan *çılgın* kategoriler sunabildiğini, bu bakımdan dilbilimcilerin dilleri popüler kategorilerin içine uygun biçimde yerleştirmekten vaz geçmeleri gerektiğini söylüyor (2015, s. 915). Haspelmath’ın *evet* ve *hayır* sözcüklerinin sınıflarıyla ilgili görüşlerini sıralarken kurduğu, “Ünlemleri nasıl tanımlayacağımı bilmiyorum.” cümlesi de ayrıca dikkate değer (<https://twitter.com/haspelmath/status>, erişim tarihi: 04.04.2024).

⁷ Z. Shakhin (Şahin), ünlemlerin söz(cük) sınıfının belirsizliği yüzünden Rusça dilbilgisi kitaplarında da genellikle en sonda betimlendiklerini belirtiyor (2014, s. 8).

⁸ *Türkçe Sözlük* (2011)’de insan seslerinin göstergeleri *ünlem*, hayvan seslerinin göstergeleri ve doğa taklidi ses dizileri (*yansıma*) *isim* olarak değerlendirilmiştir.

ayrıntılı yapı, anlam ve işlev betimlemeleri, belki de araştırmacıları bu söz(cük)lerin sona bırakılabilir ve ihmal edilebilir ikincil öğeler olmadıkları, hiyerarşide daha üst noktalarda -belki de en üst noktada- ele alınmayı hak ettikleri sonucuna götürebilir.⁹

YÖNTEM VE ÖRNEKLEM

Türkiye Türkçesinde ünlemler ve yansımalar üzerine geniş kapsamlı ilk değerlendirmeler Külebi (1990)'da, Akalın (1993)'te, Zülfikar (1995)'te ve Korkmaz (2003)'te; yakın zamanlı değerlendirmeler ise Gedizli (2015)'te, Baydar (2016)'da, Aydın (2018)'de, Eynel (2018)'de, Yılmaz-Ata (2021)'de ve Tekeli (2023)'te yapılmış ve bu çalışmalarda genel literatür bilgisi de paylaşılmıştır. Bu bakımdan bu çalışmada, kaynaklardaki bilgilerin yeniden derlenip değerlendirilmesi çabasına girilmeyecek, - zaman zaman sözü geçen bu kaynaklara ve diğerlerine gönderme yapılarak- büyük ölçüde Türkçede ünlem (ve yansıma) konusundaki önerilerin ve farklı değerlendirmelerin paylaşımıyla yetinilecektir.¹⁰ Çalışmada aynı sınıfın üyeleri olarak değerlendirilen ünlemlerle (işlevsel veya görünümsel olarak ünlemlerle) ve yansımalarla ilgili tanık sözler bütünlüklü herhangi bir derleme dayanmamaktadır; çalışmadaki tanıklar ya *Türkçe Sözlük* (2011)'den serbest taramayla seçilmiştir veya Türkiye Türkçesi için kullanımı

⁹ Dil konusunda F. de Saussure'dan çok önce ilgi çekici ve isabetli görüşler paylaşan ve bu açıdan "dilbiliminin büyükbabası" olarak değerlendirilen W. von Humboldt'un (Duman, 2020) dil modeli, bize bu hiyerarşinin nasıl olacağına ilişkin ipuçları vermektedir: Humboldt 1825'te yayımlanan "Dilbilgisel Yapıların Doğuşu ve Bu Yapıların Düşüncenin Evrimine Etkileri" adlı yazısında, bir dizge olarak doğal insan dilinin dört aşama sonucunda ortaya çıktığını savunur: 1- İlk aşama edimbilimseldir. Bu aşamada somut nesnelere ve bunların ilişkileri açık olarak değil işaret yoluyla (ve belki buna eşlik eden kimi ilkel seslerle) ifade edilir; dinleyici konuşucunun merakını çıkarım yoluyla anlar. 2- Bu aşama sözdizimseldir. Çünkü nesnelere işaretlerinin kullanımındaki süreklilik, bunlar arasında belirli bir sıralama ve düzen doğurur. 3- Bu aşama dilbilgiselleşme (görevselleşme) aşamasıdır. İkinci aşamada ortaya çıkan sıra ve düzen sonunda söz(cük)lerin bir bölümü yalnızca bir anlama işaret etmemeye aynı zamanda çeşitli işlevler yüklenmeye, hatta ilk anlamlarından tamamen uzaklaşmaya başlarlar. 4- Bu biçimbilgisel bir aşamadır. Bu aşamada dil artık *doğal insan dili* tanımıyla kastedilir; bu devingen çekim ve türetim sistemi, son biçimiyle artık en gelişmiş iletişim aracıdır (aktaran Demirci, 2008, s. 132).

¹⁰ Türkçe ünlemler üzerine yapılan ilk ve en eski çalışmaların genel bir değerlendirmesini yapması bakımından Baydar (2016) özellikle dikkat çekicidir. S. Eynel'in *Özbek Türkçesinde Ünlemler (Art Zamanlı Bir Çalışma)* başlıklı çalışması da, Türkçe ve diğer çağdaş Türk dilleri (dolayısıyla Rus ekolündeki) literatürü geniş kapsamlı olarak değerlendirmesi yanında Batı literatürünü de ele alması bakımından son derece değerli bir çalışmadır. Eynel bu çalışmasında Anna Wierzbicka, Cliff Goddard, David Wilking, Tim Wharton, Felix Ameka, Echlich Konrad gibi, tanımı, kapsamı, ayırıcı özellikleri, sınıfı vb. bakımından ünlem konusunda görüş bildiren araştırmacıların bu görüşlerini ayrıntılı olarak tartışmıştır (Bu araştırmacıların bir bölümünün adları 3. dipnotta da geçmektedir.). Tekeli (2023) ise Batı literatürünü tarihsel bir bakış açısıyla değerlendirmesi, özellikle de Rus dilbilimcilerin görüşlerine yer vermesi bakımından önemlidir. Söz konusu çalışmalarda adları geçen araştırmacıların (felsefecilerin, dilbilgisicilerin ve dilbilimcilerin) ortak tutumları, ünlemleri insanla ilişkilendirilmeleri ve onları duygu durumlarının ifadesi olarak ele almalarıdır. Bu durum Türkiye orijinli çalışmalara büyük ölçüde benzese de, Türkiye'de en azından tanım aşamasında yansımaların ve benzerlerinin de ünlemlerle aynı sınıfa dâhil edildiği görülmektedir.

mümkün ve kabul edilebilir kurgusal ve seçimlik sözlere. Ayrıca Türkiye Türkçesi ağzlarındaki zengin ve çeşitli yansıma / ünlem varlığı da çalışmanın dışında tutulmuştur (Türkiye Türkçesi ağzlarındaki ünlemler için bk. Baydar (2013), Sis ve Bahşi (2016)).

PROBLEM

Çalışmanın odağını, Türkiye Türkçesi örnekleminde ünlemler, yansımalar ve bunların birbirleriyle ilgileri oluşturmaktadır. Tespit edildiği kadarıyla dünya dilleri ünlemlerle (ve yansımalarla) ilgili olarak tanım yapmak, sınıf ve sınır belirlemek ve yapısal ve anlamsal ayırıcı özellikler tespit etmek konusunda güçlük çekiyorlar. Bu güçlüğü benzeri Türk dillerinde de gözlenmektedir. Nitekim Türkçede de söz(cük) sınıfları (türleri) içinde tanımlanması ve bütün kullanım özellikleriyle değerlendirilmesi en güç söz(cük) sınıflarından birini ünlemler oluşturmaktadır. Bu güçlük, ilk dönem kaynaklarında genellikle ünlemlerle yansımaları *ünlem* başlığında değerlendirmek ve yansımaları ünlemlerin alt üyeleri olarak betimlemek¹¹ biçiminde çözülmeye çalışılmıştır (örneğin Bilgegil, 1982; Ergin, 1988; Ediskun, 1992; Atabay vd., 2003). Bazı kaynaklarda ise bu konuyla ilgili betimlemelerde açık tutarsızlıklar ve belirsizlikler dikkati çekmektedir. Örneğin M. Hengirmen *ünlem*'i “sevinme, üzüme, kızma, korku, şaşkınlık gibi duyguları belirten, doğa seslerini yansıtan ve bir kimseyi çağırma için kullanılan sözcük” olarak tanımladıktan sonra (1999, s. 378) iki terim daha paylaşıyor: “Doğadaki sesleri dildeki seslerle taklit ederek, dile yansıtılarak oluşmuş dil ögesi, sözcük” olarak tanımladığı *yansıma* ve “doğa seslerini yansıtan ve hayvan seslerinin taklidine dayanan ünlem” olarak tanımladığı *yansıma ünlemi* (1999, s. 414). Görüldüğü gibi Hengirmen'in *ünlem* terimi *yansıma* terimini zaten kucaklamaktadır; *yansıma ünlemi* biçimindeki ayırım ise dildeki her ögenin ani bir oluşun, yüksek tonda bir dile getirişin ifadesi olarak kullanılması mümkün olduğundan hepten gereksizdir. B. Vardar ve diğerleri, *ünlem* ve *yansıma* terimlerini tanımlarken ikisi arasında daha belirgin bir sınır koymuş gibi görünmekteyken, *ünlem* tanımının sonuna ekledikleri “Yansımalar, adlar, eylemler vb. de ünlem olarak kullanılabilir.” (2007, s. 206) cümlesiyle meraklısında daha büyük bir kafa karışıklığına yol açmaktadırlar. H. Ş. Akalın, Türkçedeki durum bakımından yaşanan bu türden karışıklıkları ve güçlükleri bugüne kadar “ünlemler üzerine monografik bir çalışma yapılmamış olması”na ve bütün kullanım özelliklerini kucaklayan bir sınıflamanın önerilmemiş olmasına bağlamaktadır (1993, s. 476). Açıkçası, daha yakın zamanlarda Akalın'ın eksikliğini duyduğu türden birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, bu çalışmalarda, en kitlesel ve en çok kullanılan dilbilgisi kitaplarındaki *ünlem* (ve *yansıma*) tanım ve betimlemeleri konusundaki yaklaşım ve değerlendirmeleri aşan belirgin bir tutum değişikliği gözlenmemektedir. Başka bir deyişle, *ünlemler* (ve *yansımalar*) konusundaki tanım ve betimleme güçlükleri (ve kimi yanlışlıkları) aynı kaynaklar üzerinden yeni kuşaklara aktarılmaya devam etmektedir.¹²

¹¹ Bu kaynakların hemen tamamında yer alan tanımlardaki “insanın çeşitli duygularını anlatmaya ve doğa seslerini yansıtmaya yarayan” ifadeleri, insan seslerinin birincil, doğa seslerinin ikincil üyeler olarak düşünüldüğünü göstermektedir.

¹² Esasında, Türkiye’de dilbilgisi ve dilbilim alanında, yerleşik *dil bilgisi* yaklaşımlarının eleştirildiği, tartışıldığı, aşılması çalışıldığı; yeni betimlemeler, tasnifler ve öneriler sunan birçok çalışma (makale, bilimsel bildiri, kitap bölümü ve kitap çalışmaları) yapılmıştır ve yapılmaktadır.

Tespit edilebildiği kadarıyla, biçimbilgisi ve sözdizimi gibi dil içi düzlemlerden yazım (imla), alıcı-vericinin iletişim algıları ve iletişimden beklentileri gibi dil dışı düzlemlere ve edimbilimsel alana uzanan bu güçlükler şu sorularla somutlanabilir:

1- *Ünlem* terimi gerçekten benzerlerini içleyen, benzemezlerini dışlayan (daha eski ifadesiyle “efradımı cami, ağyarımı mani”) bir terim midir?

2- Ünlemler ve yansımalar arasında nasıl bir ilgi vardır? Yakın dönem Türkçe kaynaklarda, zihinsel olarak sık sık ünlemlerle ilişkilendirilmelerine rağmen yansıma söz(cük)lerin genel olarak isimler başlığında ele alınması, yansımaların ontolojik konumları ve kavramsal içerikleri düşünüldüğünde ne kadar doğru olur? Başka bir deyişle, bazı kaynaklarda *yansımalar*, *yansılamlar*, *doğa taklidi sözcükler*, *yansıma sözler*, *yansıtan kelimeler*, *yankı kelimeler*, *ses yansımaları*, *ses yansımaları kelimeler*, *ses taklidi sözcükler*, *onomatopeeler* gibi başlıklarla verilen yansıma söz(cük)lerin (Türkiye literatüründe genel olarak kullanılan terimler için bk. Tekeli 2023) bağımsız-sözlüksel biçimbirimler kümesinin *ne içinde ne de dışında* bir tutumla ele alınması onların varlık nedenlerini yeterince açıklar mı? Ünlemler bahsinde -nedense- yine de yansımalara *şöyle bir* değinmek, birini diğerine (üstelik büyük olasılıkla, varoluş sırası önce olanı sonra olana) kurban etmek anlamına gelmez mi? Buna göre, kucaklayıcı olan *ünlem* terimi midir yoksa *yansıma* terimi mi? Yansımaları ünlemleri de içine alan bir üst sınıf olarak düşünmek sıralanan bu sorunları belli ölçülerde çözer mi?

3- Yansıma üst sınıfının bir üyesi olsun veya olmasın, ünlemlerin içerik özellikleri nasıl değerlendirilmeli ve ünlemler nasıl sınıflanmalıdır? Ünlem sınıfında değerlendirilen bütün söz(cük)ler *görevli / işlevli* veya *anlamlı-görevli / işlevli* midirler? Ünlemlerle aktarılan anlam veya görev / işlev, dilbilgisel midir yoksa edimbilimsel mi? Seslenme söz(cük)leri yansıma ve ünlem paradigmasının neresinde yer alırlar?

4- Ünlemler değişmez sözcük sınıfları mıdır yoksa tonlama ve ezgiye göre dildeki her sözcük (sözcük öbeği, hatta cümle) ünlem olarak değerlendirilebilir mi? Cevap eğer “Evet.” ise, kalıcı veya geçici bir görünümde olmaları ünlemlerin sınıflanmasında ayırıcı bir özellik ve ölçüt olarak kabul edilebilir mi? Ayrıca yansıma olarak bilinen ve betimlenen dil öğeleri sıra dışı tonlanarak ve ezgilenerek korkma, şaşırma gibi coşkun duyguların veya itiraz etme, reddetme, tehdit etme gibi zihin durumlarının ifadesine eşlik ettiğinde bunların herhangi bir ünlemden bir farkları kalır mı?

5- Yansımalar / ünlemler öbek yapı kurarlar mı? Eğer kurarlarsa bu hangi koşullarda olur?

6- *Ünlem cümlesi* kavramı nasıl ele alınmalıdır? Bu belirleme dilbilgisel midir, edimbilimsel midir yoksa yalnızca yazılı dil üretimlerindeki ünlem işaretini takipten mi ibarettir?

7- Yansıma / ünlem olarak kabul edilen söz(cük)lere (ve sözcük öbeklerine) veya *ünlem cümlesi* olarak betimlenen cümlelere kaç adet ünlem işareti konulmalıdır ve ünlem

Ancak kabul edilecektir ki ana dil öğretimi yöntem, tutum ve konuları, ilk-orta-yükseköğretime uzanan bir çizgide, üretilen bu yeni bilgiler bakımından büyük ölçüde güncellenmemektedir. Bu, Türk bilim tarihi bakımından düşünülmesi ve tartışılması gereken bir konudur.

işaretinin veya işaretlerinin yeri neresi olmalıdır? Bunu ölçünlemek (standardize etmek) mümkün müdür?

BULGULAR VE YORUM

Yansıma ve Ünlem Bağlamında Terim, Biçimbilgisel Tasnif ve Betimleme Sorunları

İlk olarak *ünlem* terimi üzerinde durmak gerekmektedir: Osmanlı Türkçesinde bu kavramı göstermek üzere Arapça “sesleme, davet etme, çağırma” anlamlarına gelen *nidâ* sözcüğü kullanılmıştır. Bugün, Türkiye Türkçesi üzerine ve Türkiye Türkçesiyle yapılmış bütün çalışmalarda ise *-nidâ* teriminin bir çevirisi olsa gerek- *ünlem* terimi kullanılmaktadır. Türkçede *ün*, “ses” demek olduğuna göre her iki terimde de ünlemlerin *ses*’le, *bir sesi yansıma*’yla ve / veya *seslenme*’yle bağdaştırıldıkları görülmektedir.¹³ Bu işlerlik ve yaygınlık göz önünde bulundurulduğunda bugün için artık terimi tartışmanın

¹³ *Nidâ* Arapça teriminin Türkçeye *seslem* olarak çevrilmemiş olması, dilde sadeleşme (hatta pürizm) dönemindeki ilk Türkçe dilbilgisi araştırmacılarının *Türkçe-daha Türkçe* karşıtlığında *ünlem*’i *seslem*’e göre *daha Türkçe* ve *ün*’ü *ses*’ten daha dilbilimsel bir sözcük olarak değerlendirmeleriyle ilgili olabilir. Batı literatüründe *ünlem* ve yansıma söz(cük) karşılığında kullanılan terimler şöyledir: Latince *exclamatio* “ünlem”, *cogitationis verbum* “yansıma söz(cük)”; Fransızca *interjection* “ünlem”, *onomatopée* “yansıma”; İngilizce *interjection*, *onomatopoeia* “yansıma”; Almancada *Ausruf*, *Empfindungswort*, *Interjektion* “ünlem”, *Onomatopöie*, *Lautmalerei*, *Schallnachahmung* (*schall* “ses”, *nachahmung* “taklit”) “yansıma”; Yunancada *επιφώνημα* / *epifonima* “ünlem”, *ονοματοποιητική λέξη* / *onomatopoiitiki lexi* “yansımali sözcük”; Rusçada *междомет* / *myejdotyem* “ünlem” (*между* “arasında”), *звукоподражательные слово* / *zvukopodrajatyelnye slovo* “yansımali (sesin ifade edildiği) sözcük”. P. H. Matthews, İngilizcede *interjection* terimini “zihin durumlarını ifade eden ve diğer sözcüklerle sözdizimsel ilişkiye girmeyen spesifik form” (2005, 182), *exclamation* terimini ise “karakteristik yapısı soru, bildirme veya istek olan ancak bunların aksine duygusal tepkiler için kullanılan cümle” (2005, s. 121) olarak tanımlanmıştır. Buna göre *interjection* terimi biçimbilgisel ve vokabüler bir dil ögesi olarak asıl ünlemleri, *exclamation* terimi ise herhangi başka sınıftan bir sözcüğün, sözcük öbeğinin ancak özellikle cümlelerin ünlem vurgusuyla söylendikleri geçici ünlemleri karşılamaktadır. İngilizcede kullanılan ve Latince kökenli *exclama* “haykırma” sözcüğünden türeme olan *exclamation* terimi Fransızca da vardır. *Interjection* sözcüğünün kökü *interject* “araya girme, arada bir söz söyleme” dir; Almancadaki *Ausruf* sözcüğünün kökenbilgisi *aus* “dışında” + *ruf* “arama” biçimindedir, *Empfindung* “duygu” demektir; Yunancadaki *επιφώνημα* / *epifonima* teriminde yer alan *επι* / *epi* “üstünde; dışında”, Rusçadaki *междомет* / *myejdotyem* teriminde yer alan *между* ise “arasında” demektir. Batı dillerinde yansıma terimi büyük ölçüde Yunanca *ονομαποιέος* / *ónoma(t)poiéos* sözcüğüne dayanmaktadır; Yunancada *ónoma* / *ónoma(t)* “isim”, *ποιέος* / *poiéos* “yapan, inşa eden” demektir. Bu terimlerden Batı literatüründe de yalnızca doğa ve hayvan seslerinin *yansıma* olarak ele alındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca *ünlem* karşılığında kullanılan terimlerde kökenbilgisel olarak “arasında, üstünde, dışında” anlamlarının bulunması ilgiye değerdir. Bu yaklaşımla, yansımalar (doğa ve hayvan sesleri) kısmen dilin içinde, ünlemler (insan sesleri) ise kısmen dilin dışında görülmekte, ünlemler *ses* ve *seslenme*’yle daha az ilintilendirilmektedir. Arapçayla ilgili dilbilgisi çalışmalarında ünlemler ve yansımalar *mürtecel isim-fiiller* (*mürtecel* “doğaçlama, spontan”, *isim-fiil* “fiil anlamı taşıyan ancak fiil gibi davranmayan, isimle fiil arasında sözcük”) olarak değerlendirilip *esmâü’l-aswât* “seslerin isimleri” grubuna dâhil edilmektedir (Bulut, 2005, s. 228).

veya yargılamanın yararsız bir girişim olduğu düşünülebilir. Ancak yine de terimin bazı sıkıntılı yönlerine değinmek, tanımını ve tasnifi gözden geçirmek bakımından yerinde olacaktır. Çünkü ünlem tanım ve tasniflerindeki sorunlar büyük ölçüde terimdeki sıkıntılardan, daha doğrusu terimin bağlayıcılığından kaynaklanmaktadır:

Terimin ilk çağrışımı, yukarıda belirtildiği gibi “seslenmeye yarayan söz(cük)”tür.¹⁴ Buna rağmen, Türk dilbilgisi çalışmalarında *ünlem* olarak değerlendirilen veya *ünlem* kategorisinde ele alınan sözlerin yalnızca çok az bir bölümü *seslenme (ünleme)* işlevlidir. A. Aydın’ın ünlem tasnifi bu noktayı çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermektedir. Aydın’ın “Anadolu Ağızlarında Ünlemler ve Bir Sınıflama Denemesi” başlıklı makalesinde ünlemlerle ilgili şu tasnif yer almaktadır:

1- Şaşma, şaşırtma, hayret anlatan ünlemler, 2- Beğenme (takdir, teşvik, hayranlık, önemseme) anlatan ünlemler, 3- Çağırma (seslenme) anlatan ünlemler, 4- Üzüntü, acıma, yakınma anlatan ünlemler, 5- Kızgınlık (öfke) anlatan ünlemler, 6- Sevinme anlatan ünlemler, 7- İstek (emir, temenni, dilek, yalvarma) anlatan ünlemler, 8- Vurgulama (tenbih, red, onay) anlatan ünlemler, 9- Pişmanlık anlatan ünlemler, 10- Usanma, bıkkınlık anlatan ünlemler, 11- Rahatlama, ferahlama anlatan ünlemler, 12- Alay, aşağılama, hor görme, kınama, beğenmeme, ayıplama, üstünlük anlatan ünlemler, 13- Korkutma, ürkütme (tehdit) anlatan ünlemler, 14- İğrenme, tiksınme anlatan ünlemler, 15- Hayvanları yürütme, durdurma, korkutma, kovalama, çağırma (yani hayvanî komutlar) anlatan ünlemler, 16- Korku anlatan ünlemler, 17- Sevgi, şefkat anlatan ünlemler, 18- Kovma anlatan ünlemler, 19- Kışkırtma anlatan ünlemler, 20- Sınırlandırma belirten ünlemler, 21- Mutsuzluk, kırgınlık anlatan ünlemler, 22- Kuşku anlatan ünlemler, 23- Kuşku anlatan ünlemler, 24- Kararsızlık anlatan ünlemler, 25- Kararsızlık anlatan ünlem, 26- Diğer” (2018, s. 101-162).

Bu tasnifte Aydın’ın “anlatan” ifade tercihidenden de anlaşılacağı üzere, *çağırma*, *kovma*, *kışkırtma* vb. olgular birer edimbilimsel işlev veya edimbilimsel anlam olarak değil düz (herhangi bir ima, herhangi bir örtük işlev barındırmayan) dilbilgisel anlam olarak ele alınmıştır. Bu ve benzeri çalışmalarda, terimleştirmenin edimbilimsel özellikler üzerinden değil bu sınıftaki sözlerin yansıttıkları *şey* veya göstergesi oldukları *gösterilen* üzerinden yapıldığı dikkati çekmektedir. Bunun nedeni, seslenme (ünleme) işlevli olsun veya olmasın, sınıf içinde değerlendirilen sözlerin tamamının özünde bir *ses*’i yansıttığıdır.¹⁵ Başka bir deyişle, *ünlem* olarak ele alınan bütün sözler¹⁶, canlı ya da cansız bir varlığın (örneğin kapının, çalışan bir saatin, rüzgârın, yağmurun, bir tencerede kaynayan yemeğin, bir musluktan damlayan suyun, kuşun, böceğin, köpeğin veya insanın) birtakım *sıradan*, *sıradışı* veya *ani* seslerinin göstergesidir ve bu gösterme süreci çoğunlukla herhangi bir işlev düşünülmezsizin gelişir. Bu bakımdan olsa gerek Ameka, asıl (birincil) ünlemlerin bir bölümünün sesbilgisel ve biçimbilgisel olarak anormal olma

¹⁴ İletişim denilen süreç, -insanlık tarihinde çok yakın bir zamanda ortaya çıkan yazılı iletişim hariç- esasında bir ses çıkarmak, bir ses duymak ve çıkarılan ve duyulan seslere bir anlam yüklemekten (sese dayalı coding-decoding, chiffre-dechiffre eylem ve etkinliklerinden) ibarettir. Hâl böyle olunca, ünlemler ve yansımalar, dilin doğuşu ve oluşumu sorunsalında kendilerini yine hatırlatıyorlar.

¹⁵ Burada kastedilen *sesbirim (phonem)* değil doğanın bir parçası olan *ses (voice)*’tır.

¹⁶ Burada kastedilen ise, bağlama duyarlı olarak ünlem gibi kullanılan *Yok! Güzel! Ayşe!* gibi sözler değil *oh! tk! miyav!* gibi asıl ünlemlerdir.

eğiliminde olduğunu, dil sistemi içinde bulunmayan seslerle ve ses dizileriyle oluşturulabildiğini hatta bu anormal ve sıradışı periferik öğelerin sözcük bile olmadığını söylüyor (1992, s. 105-106). Yılmaz ve Ata ise duyguların sıklıkla dilin en doğal birimleri olan seslerle ifade edilmesinin o birimleri sözcük olarak değerlendirmeye yetmeyeceğini, ünlemin bir sözce ve sözceleme biçimi olduğunu, sesler gibi çeşitli sınıftan sözcüklerin, sözlerin ve hatta imgelerin de ünlem olarak sözcülenebileceğini belirtiyorlar (2021, s. 64-66). W Porzig, sözcük olmama özelliğini yalnız doğa taklidi (yansıma) seslere atfediyor. Ona göre bunlar sözcük değildir, çünkü kastettikleri şey kendileridir; bunlar bir dilin türetme sistemine girer, bir dilin çekim örgüsüne yerleştirilirse sözcük olurlar (1995, s. 14). Türkçeden örnek vermek gerekirse, *fokur* bir sözcük değildir ancak *fokurdamak* bir sözcüktür.¹⁷ G. Karaağaç da *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* adlı çalışmasında konuyu *yansıma söz* bağlamında ele alıyor ve *yansıma sözler*'i “göstereni ve gösterileni aynı olan gösterge” olarak tanımlıyor (2013, s. 854). Ancak Karaağaç'ın yaptığı tanımlamanın aksine *yansıma söz* terim tercihi, -söz insan diliyle ilgili bir olgu olduğuna göre- kendisinin bu öğeleri dilin içinde gördüğü biçiminde yorumlanabileceken, çalışmasının *kişi* ve *kişi zamiri* maddelerindeki “Fizik dünyanın zaman-mekân eksenine dayalı yapısından uzak ve yansıma söz yapısındaki üç-beş unsuru dışında, bütünüyle ortak uzlaşıardan oluşan saymacalara dayalı yapay bir sistem olarak dil, (...)” cümlesiyle bunları *dil dışı* kabul ettiğini ima etmektedir (2013, s. 554, s. 557). Z. Shakhin (Şahin)'e göre ise ünlemler “çok sıkıştırılmış, standart olmayan ve ses tonlama sisteminin uçlarında dolaşan” ve “anlam taşımaksızın anlam iletebilen” sözcüklerdir (2014, s. 5 ve s. 6). M. Müller, bu ani ve spontan ses üretimlerini dil dışı görmek konusunda daha net bir tavır içindedir. Ona göre ünlemler gerçek dilin etek uçlarıdır ve ünlemlerin bittiği yerde dil başlar (1862, s. 366). Görüldüğü üzere, ortaya konan tespitler, ya ünlemler ya yansımalar ya da -ikisi arasındaki ilgi sorununa genel olarak değinilmemiş olmasına rağmen- hem ünlemler hem de yansımalar için geçerlilik taşımaktadır. Bu durum, esasında yansımaların gerek ses yapıları gerek fizik dünyadaki durumları gerekse doğal insan dilinde kapladıkları yer bakımından ünlemlerden farksız olmalarından kaynaklanmaktadır. İki küme arasındaki farklar sıralanan bu parametrelerle ilgili değildir; farklar edimbilimsel ve bağlamsaldır. Dolayısıyla ya *ünlemleri yansımaları da içine alan bir üst sınıf* veya *yansımaları ünlemleri de içine alan bir üst sınıf* olarak değerlendirmekte bir sakınca yoktur. Ancak doğanın (nesnel dünyanın) ve canlı varlıkların (hayvanların ve insanların), gerek İslam felsefesinde gerekse -farklı ifade biçimleriyle dile getiriliyor olsa da- çağdaş evrimsel biyoloji alanında kabul gören *cemadat* “*cansızlar*” – *nebatat* “*bitkiler*” – *hayvanat* “*hayvanlar*” – *insanat* “*insanlar*” biçimindeki varoluş sıraları dikkate alındığında yansımaları üst sınıf, ünlemleri ise alt sınıf olarak ele almak daha kabul edilebilir görünmektedir. Shakhin (Şahin)'in Türk ve

¹⁷ *Türkçe Sözlük* (2011)'de *fokur* yoktur ancak *fokurdamak* vardır. Buna göre *fokur* (veya bunun kökü olabilecek *fok*) henüz bir sözlükbirim olma niteliğinde görülmemiştir. Ancak *Türkçe Sözlük* (2011)'de sözlükbirim kabul edilme ve edilmeme konusunda kimi tutarsızlıklar olduğunu belirtmek gerekmektedir. Örneğin *Türkçe Sözlük* (2011)'de *foşurdamak* da bu fiilin isim kökü *foş* da sözlükbirim olarak mevcuttur. Burada dikkati çeken bir diğer nokta, *fokur*'un anlamsal ve ontolojik olarak *fokurdamak*'tan daha nedenli olmasına karşılık, *fokurdamak*'ın dilbilgisel olarak *fokur*'dan daha nedenli olmasıdır. S. Tekeli *fokur* vb.'lerini *ses yansımaları*, *fokurdamak* vb.'lerini ise *biçim yansımaları* olarak değerlendirmektedir (2023, s. 50-62).

Rus dilbilim araştırmacılarının henüz oluşturamadıklarını söylediği ve bu bakımdan eksikliğini hissettiği “ünlemlerin dâhil olabileceği yeni bir sınıf” (2014, s. 13) *yansıma* sınıfı olmalıdır. Aslında ünlemleri daha geniş başka bir kümenin bir üyesi olarak değerlendirme eğilimini yeni dönemde Batı literatüründe de görmek mümkündür. P. H. Matthews, *Concise Dictionary of Linguistics* adlı sözlüğünün *interjection* maddesinde yeni dönem araştırmacılarının ünlemleri daha geniş ve daha belirsiz bir kategorinin parçası olarak gördüklerini ve ünlem alanını genişlettiklerini söylüyor (2005, s. 182). Türkçe açısından “bu daha geniş ve daha belirsiz” kategorinin *yansıma kategorisi* olarak adlandırılması, tanım ve betimleme güçlüklerini kısmen ortadan kaldıracaktır.

Buradan anlaşıldığı üzere, bu çalışmada ünlemler, “üyeleri anlamsız-işlevsiz veya anlamlı-işlevli (özellikle seslenme işlevli) bütün insan sesleri olan kategori” olarak belirlenmekte ve sınırlandırılmakta ve bu belirleme ve sınırlamayı bir öneri olarak sunmaktadır. S. Tekeli'nin sıraladığı *cansız varlık (doğa, nesne) kaynaklı ve canlı varlık (insan, hayvan) kaynaklı yansıma* örneklerine bakarak kendisinin, insanın duyu durumlarının ifadesi olan (*ah, oh, öf* vb.) veya seslenme işlevli (*hey, ey, oşt, pist* vb.) sözcükleri ünlem olarak gördüğü, bunun dışındaki insan kaynaklı bütün sesleri (*hapşu, hık, kıs kıs, öhöö* vb.) yansıma olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır (2023, s. 53-61). Oysa ayırım *insan ve diğerleri* bağlamında yapıldığında insana ilişkin bütün sesleri ünlem gibi değerlendirmek, -ancak bunların da esasında birtakım seslerin yansıtılmasından ibaret olduklarını unutmadan- ünlemi yansıma üst kategorisinin içinde görmek en doğrusu olacaktır.

Dil araştırmacılarının insan sesleri ile doğa seslerini (cansız varlıkların sesleriyle hayvanların çıkardığı sesleri) dilbilimsel açıdan birbirinden ayrı görme eğilimi, insanların insan seslerinin bir bölümüne anlam yüklemiş, bir bölümünde işlev görmüş, hayvanların ve cansız varlıkların seslerinde ise bir anlam ve işlev görmemiş olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Oysa anlam ve işlev, ünlemler için ikincil düzlemidir; ünlemlerin birincil düzlemi göndergeleridir. Ünlemler göndergeleri bakımından değerlendirildiğinde ise onların temelde basitçe *yansıma* söz(cük)ler oldukları şüphesizdir; yansıtılan sesler de ya canlı varlıkların (insanın ve / veya hayvanın) veya cansız varlıkların çıkarttıkları seslerdir. Aradaki fark, insan seslerinde -insanın cansız varlıklar gibi ve doğanın sıradan bir parçası olarak çıkardığı hapşırma, esneme, öksürme vb. sesleri hariç- *herhangi bir anlam ve / veya herhangi bir işlev* tespit edilmesine rağmen hayvanların ve cansız varlıkların seslerinde bir çırpıda bir anlam ve / veya bir işlev tespit edilememesidir.

Bu noktada şu soruya da cevap aramak gerekmektedir: Acaba anlam ve işlev sorunuyla ilgili olarak hayvan sesleriyle cansız varlıkların sesleri tam olarak aynı özelliği mi gösterirler? Başka bir deyişle, hayvan seslerinde gerçekten hiçbir anlam veya hiçbir işlev yok mudur yoksa insan, doğal insan dilindeki anlam ve işlev kodlarını çözebildiği (başka bir deyişle, insan seslerini hemen ikincil düzleme taşıdığı) pratiklikle hayvan seslerindeki anlam ve işlev kodlarını çözememekte midir? Örneğin, kapının *tak* sesi veya bombanın *bom* sesi ile kuşun *cik* sesi ile tavuğun *gıdak* sesi aynı değere mi sahiptir? Görünen o ki, hayvanlar çıkardıkları seslerle birbirleriyle -hatta kimi zaman insanlarla- iletişim kurabilmektedirler ve bu bakımdan hayvan seslerini hükmen *anlamsız* veya *işlevsiz* olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır. Esasında, etologların hayvan

davranışları ve hayvanların sesli veya sessiz iletişimleri üzerine yaptıkları çalışmalar, zaten hayvanların birbirlerine birtakım mesajlar ilettiklerini, onların bize aynı gibi gelen bir *ses*'le farklı iletiler sunduklarını kesin olarak ortaya koyuyor. Hayvanların bu spontan ve edimbilimsel mesajları, elbette doğal insan dilinin, açık veya örtük anlamlar taşıyan, başarı oranı oldukça yüksek ancak bir o kadar da karmaşık kod alma ve kod çözme süreçleriyle karşılaştırılamayacak kadar ilkel bir düzeyde kalmaktadır.¹⁸ Ancak belirtildiği gibi, hayvanların en azından kendi aralarında veya insanlarla aralarında bir iletişim olduğu, hayvanların diğer canlı varlıklarla ilişkilerinin *iletişim* de içerdiği yadsınamaz bir durumdur. Buna rağmen, hayvanların dili üzerine yapılan çalışmalar sonuçlanana kadar, hayvan seslerini *anlamları tespit edilemeyen ve işlevleri doğal insan dili araştırmacılarını ilgilendirmeyen sesler* olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir. Öte yandan, insandan yansıyan *ah, of, yuh* gibi seslerde ilk anda ve kolaylıkla tespit edilebilen (hayıflanma, üzüme, sıkılma, eleştirme gibi) edimbilimsel anlamlardan biraz farklı olmakla birlikte, yine insanın doğanın bir parçası olarak çıkardığı ve anlamsız ve işlevsiz yansımalar gibi görünen seslerden (hapşırma, öksürme, esneme, parmaklarını çıtlatma sesleri gibi) ve cansız varlıklardan çıkan seslerden de dolaylı bazı anlamlar çıkarılabilmekte, çıkan veya çıkarılan bu seslerden dolaylı bazı bilgiler edinilmektedir: Örneğin kapının *tak* veya *küt* sesi rüzgârın çıktığı, birisinin o kapıyı kapadığı veya birisinin öfkelenildiği dolaylı anlamlarını içermektedir, tıpkı insanın esneme sesinin o insanın uykusunun geldiği dolaylı bilgisini aktardığı gibi. Buna göre, anlam ve işlev ölçütü de ünlemlerin gerçekte yansımalarından bambaşka bir sınıf olarak görülmesine yetmemektedir. Bu pencereden bakıldığında terimleştirmeye ilgili bir başka sıkıntı ortaya çıkmaktadır: Yansıma üst sınıfının diğer alt sınıflarının adlandırılması sıkıntısı. Buna göre, *yansıma* kucaklayıcı bir üst sınıf olarak değerlendirildiğinde, buradaki insan sesleri alt sınıfına *ünlem* dendiği gibi, hayvan sesleri alt sınıfına ve doğa / cansız varlık sesleri alt sınıfına da ayrı ayrı ad vermek, yalnızca üst sınıfı ve alt sınıflardan birini değil, diğer alt sınıfları da ayrı ayrı adlandırmak ve terimleştirmek gerekir. Bu türden adlandırmalar ve terimleştirmeler, tasnif ve betimleme sorunlarının çözümüne daha büyük bir katkı sağlayabilecektir.

Esasında yansıma kategorisini ünlemi de içine alan bir üst kategori olarak değerlendirmek, Türkçe kaynaklardaki ünlem tanımlarına da uygundur. Bilindiği üzere, bu kaynaklarda verilen ünlem tanımları incelendiğinde, bu tartışmalı söz(cük)lerin iki yönü öne çıkmaktadır: Çeşitli duygu durumlarını gösteren (*yansıtan* mı demeli?) ses dizileri olma ve seslenme işlevli ses dizileri olma. Ancak ünlem olarak değerlendirilen söz(cük)lerin kullanım özelliklerinin dağılımında *seslenme işlevi az, sesi gösterme* ise *çok yer* kaplamaktadır. Sesi kimin ne amaçla çıkardığı veya sesin amaçsızca ne(re)den çıktığı bir kenara bırakılıp *sesi gösterme* (*sesi yansıtmaya* veya *sesi taklit etme*) özelliğine odaklanıldığında akla ilk gelen söz(cük)ler ise yansımalar olmaktadır. O hâlde yansıma terimi ünlem terimine göre *benzerlerini daha çok içleyen* bir terimdir ve hangi edimbilimsel anlam ve işlevle kullanılırsa kullansın, canlı veya cansız hangi varlıkla ilgili olursa olsun, bilinçli olarak üretilsin veya üretilmesin, devingen ve görece olarak (ancak

¹⁸ Belki de hayvanlar bu başarı düzeyine hiçbir zaman yaklaşamayacaklar. Bu konuyla ilgili olarak evrimsel biyoloji ve nöro-biyoloji alanındaki araştırmaların sonuçlarını izlemek gerekiyor.

üretildikleri dilin ses yasalarına büyük ölçüde uyumlu bir biçimde)¹⁹ *dile gelen* bütün sesleri kucaklamakta, tanımda daha az üyeli alt kümenin, kendisinin de içinde yer aldığı temel paradigmadan (yansımalar paradigmasından) öncelenmesini²⁰ engellemektedir.²¹ Dikkat edilirse, kaynakları *kim veya ne olursa olsun* bu seslerin tamamı zaten idiofoniktir; oluşurlarken veya çıkarılırlarken nesnel, ancak işiten tarafından dile getirilirlerken öznelirler: Masaya sertçe bırakılan bir metal paradan çıkan ses esasında fiziksel olarak nesnelir, ancak odyolojik olarak bu sesi bazı insanlar *tık* (veya *tıkk*), bazı insanlar *tak* (veya *takk*) veya bazı insanlar bambaşka ses dizileriyle algılayıp dile getirebilirler. B. Vardar ve diğerlerinde bu durum, “Yansımalar her zaman yaklaşık bir öykünmenin ürünüdürler, bundan ötürü de belli oranda saymacalık içerirler.” sözleriyle açıklanıyor (2007, s. 217). Bu *saymacalık* insan sesleri için de geçerlidir. Örneğin, insanın aynı duygu durumunun anlatımı için hangi çizgisel ses birlikteliği daha uygundur, *üf mü, üff mü; of mu off mu; uf mu uff mu* yoksa hiçbiri mi veya hepsi mi?²² Hatta öyle görünüyor ki bu

¹⁹ Buradaki veya 23. dipnotta verilen *aşağı-yukarı* ve *büyük ölçüde* ifadeleri, ünlemlerin ve yansımaların üretildikleri dilin ses yasalarını da zorladığı ve o dilin ses yasalarına ancak yaklaşabildiği iması içermektedir. Yazı diline aktarılan şu seslerin *Türkiye Türkçesinde de uzun ünlü bulunmaz. Türkiye Türkçesinde de diftong (kayan ünlü) yoktur. Türkiye Türkçesinde aynı cinsten çift (veya daha fazla) ünlü veya ünsüz yan yana bulunmaz.* gibi ilkeleri alaşağı ettiği açıktır: *hışşt* (veya *şşt*) (insanın seslenme / dikkat çekme sesi), *hoop* (insanın uyarma / dikkat çekme sesi), *haaa* (insanın söyleneni anladığını ifade etmek için kullandığı ses), *carrt* (yırılan bir nesnenin sesi), *ai ai* (eşeğin anırma sesi), *auuu* (köpeğin uluma sesi) gibi (Burada yeni kuşağın sıklıkla kullandığı şaşırma işlevli *ups*’un, şaşırma / beğenme işlevli *vaav* (veya *vauv* veya *wauw*)’ın veya sözü uzatmak istememe ifade eden *bla bla bla*’nın İngilizceden (büyük olasılıkla Amerikan İngilizcesinden) çeviri olduğunu hatırlamakta yarar var. Bu *dile gelmiş sesler*’de yine bütünüyle değil *büyük ölçüde* kaynak dilin ses yasalarının işlediği tartışmasıdır.).

²⁰ Zaman zaman bir alt kümenin, sonradan ortaya çıkanın veya ikincil olanın temel paradigmayı, kaynağın kendisini veya birincil olanı bir kenara iterek öncelik kazandığı gözlemlenebilmektedir. Örneğin yazı dili sözlü dile göre ikincil bir düzlemdir ancak sözlü dili ikincil hâle getirmiş ve hatta -deyim yerindeyse ve elbette çeşitli dil dışı nedenlerle- onu değersizleştirmiştir. Bir diğer örnek göstergebilim alanından verilebilir: Dilbilimsel gösterge sistemi diğer bütün gösterge sistemlerinden (seslerle, resimlerle, renklerle, sembollerle vb. ortaya çıkan sistemlerden) çok daha sonra ortaya çıkmıştır, ancak bugün dilbilimsel analizler göstergebilimsel analizleri ikincil hâle getirmiştir. Buna göre, ünlem de esasında *insan ve dünyanın geri kalanı* bağintısında ikincildir, ama yansıma kavram ve terimini soğurmuştur.

²¹ A. Topaloğlu, T. Banguoğlu’nun 1940’ta yayımladığı *Ana Hatlarıyla Türk Grameri*’nde yansımaları *taklidî nida* olarak adlandırdığını aktarıyor (2019, s. 141). Bu terim, ünlemlerle yansımaların birbiriyle ilgili görülmesi bakımından önemlidir. Ancak esasında ünlemleri de içine alan daha geniş kategorinin yansımalar olduğu düşünüldüğünde ve ünlemler G. Karaağaç’ın belirttiği gibi “insan seslerinden ibaret” olarak ele alındığında (2013, s. 827) Banguoğlu’nun teriminin *nidaî taklid* olması akla daha yakın görünmektedir.

²² Gedizli, yansımaların ve ünlemlerin yazımı konusunda bir ölçüt belirlenmesi gerektiği, bunun özellikle yabancılara Türkçe öğretimi bakımından önemli olduğu görüşündedir (2015, s. 133). Baydar ise bir ünlemin farklı sesletim ve yazımlarının farklı anlam ve işlevlere gönderme yapabildiğini belirttikten sonra, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *ha* ünleminin farklı sesletim ve yazımlarıyla 15 farklı anlam ve işlevle kullanıldığını tespit etmiştir (2018, s. 51-58). N. Büyükkantarcioglu, bir ünlemin farklı edimbilimsel işlevlerle kullanılmasını *tepkisel düşünce çerçeveleme* olarak adlandırılan bilişsel bir sürece bağlamaktadır. Ona göre, farklı edimbilimsel

varyasyonlar duyulan sesin dile getirilmesi güçlüğü dışında başka bazı bağlamsal ve edimbilimsel kodlara da gönderme yapabilmektedir. Örneğin *Türkçe Sözlük* (2011)'de bir sözlükbirim olarak mevcut olan *küt*'ün (1) *Küüüüt diye bir ses duydum.* ve (2) *Küt diye yere düştü.* cümlelerindeki göndermeleri farklıdır ve seslendirme ve yazım farklılıkları yalnızca duyulan sesin dile getirilmesi güçlüğüyle veya göreceliğiyle açıklanamaz. Nitekim (1). cümlede “Çıkan ses karşısında çok şaşırđım ve çok ürkütüm.” iması söz konusuken (2). cümlede neredeyse yalnızca bir durum betimlemesi vardır.

Porzig, konuşmanın, birisinin ses dalgaları, sedalar ve gürültüler çıkarması, diğersinin de kulağıyla bunları almasıyla gerçekleştiğini, bunun insana özgü bir icat olmadığını, hayvanların da kimi zaman yalnızca bir partner tarafından işitilmek niyetiyle de kükreyerek, homurdanarak, havlayarak, uluyarak, öterek, vızıldayarak, cır cır ederek sesler çıkardığını belirtiyor (1995, s. 112). Hatta hayvanların çıkardığı bu seslerin bir bölümünün, insanın belirli bir niyet ve bilinç olmaksızın öksürürken, hapsirirken, öğürürken, sümürürken vb. çıkardığı seslerden görece daha fazla iletişim öğeleri olduğu bile söylenebilir. Bu noktada, insan dilinin eklemli hayvan dilinin ise eklemsiz oluşunun da iki canlı türünün çıkardığı seslerin bir iletişim ögesine dönüşmesi arasındaki sınırı netleştirmedini belirtmek gerekiyor. Belki aradaki asıl fark, insan seslerinin fenomenolojik değerlerini içlerinde buldukları söz(cük)lerden (her dilin aşağı-yukarı kendi sesbilgisel özelliğine göre oluşturduğu ses dizilerinden)²³ almasına karşılık, hayvan sesleriyle cansız varlıkların seslerinin daha tekil bir görünümde (tek ses veya tek boğumlanmaya sahip ses birleşmeleri) olmasıdır. Ancak artık *yansıtılarak dile gelmiş seslerin*²⁴ bu için özelliklerini bilmenin tanım ve tasnif derindeki dil araştırmacısına ne yararı var?

Bu bağlamda, olası bir itiraza cevap verircesine şu söylenebilir: Doğa taklidi seslerin ve hayvan seslerinin dile getirilişindeki göreceliğe karşıt olarak insan seslerinin dile getirilişindeki çeşitliliğin ve kombinasyonların azaldığı doğrudur. Ancak bu, bir dili konuşan insanların o sesin hangi sesbirimlerle dile getirileceği konusunda giderek daha fazla uzlaşmasıyla açıklanabilir. Aksi durumda bir Türk'ün *Ah (çok üzüldüm)!* cümlesinin paraleli olarak bir İngiliz neden *Oh (I am so sorry)!* desin? Oysa söz konusu olan, aidiyetleri, milliyetleri veya etnik kökenleri ne olursa olsun *aynı ses aygıtına sahip iki insan* ve *aynı duygu durumu*'dur. Ayrıca yazılı kültüre geçmiş bir dil topluluğunun bazı sesleri hangi sesbirimlerle dile getireceği konusunda yazı dilinin de bir standardizasyon

işlevler (Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında bunlara “anlam” deniyor.) yalnızca ünlemin farklı fonolojik özelliklerine ya da iletişimin gerçekleştiği bağlama bağlı olarak ortaya çıkmaz; kullanıcının biliş de iletişimde rol oynar. Ünlem kullanan kişi konuşanın iletisine bağlı olarak bilişinde önce bir düşünce çerçevelemekte, ünleme çerçevelediği düşüncenin türüne göre işlev yüklemektedir. Çerçeveler katkı (ekleme, açıklama, genişletme, sonuçlandırma, ayırma, karşıtlık ilişkisi kurma) biçiminde veya tepki (çelişme, karşı çıkma, meydan okuma, değerlendirme) biçiminde olabilir. Örneğin Türkçe *yaa!* ünleminin şaşkınlık, öfke, can sıkıntısı, itiraz, inanamama veya ihmal işlevlerine sahip olması tepkisel bilişsel süreçlerle açıklanabilir (2006, 19-32).

²³ *Aşağı-yukarı* ifadesi dile gelişin yaklaşık olduğunu ima etmektedir (bk. 19. dipnot).

²⁴ Ameka bunlara *ses jestleri* veya *dilsel jestler* adını veriyor (1992, s. 106). Shakhin (Şahin) ise ünlemleri konu edinen çalışmasında ünlem-mimik ilişkisi kuruyor ve ünlemlerin diğers bütün söz(cük) sınıflarından farklı olarak mimiklere ihtiyaç duyduğunu dile getiriyor (2014, s. 5).

mekanizması olarak işlev gördüğünü ve sözlükleşme süreçleriyle göreceliğin azaldığını ve devingenliğin önünün tıkandığını da hatırlamakta yarar var.²⁵ Nitekim *Türkçe Sözlük* (2011)'de *üf*, *öf* ve *uf* birer sözlükbirim olarak varken *üff*, *öff* ve *uff* yoktur; *pat*, *pıt*, *küt* varken bunların olası varyasyonları yoktur. Dahası, “kusarken veya kusacak gibi olurken ‘öğürtü’ sesi çıkarmak” anlamında *öğürmek* fiili varken, bu fiilin kök ismi olarak kabul edilebilecek *öğ* veya *ööğ* (veya *her neyse*) yoktur; büyükbaş hayvanların ses çıkarması anlamında *böğürmek* fiili varken bu fiilin kök ismi olabilecek *bö*, *böö*, *böğ* (veya belki *mö*) yoktur; buna karşılık küçükbaş hayvanların ses çıkarması anlamında *melemek* de bunun kök ismi *me* de vardır. Cansız varlıklar gibi canlı varlıklar (hayvanlar ve insanlar) da doğanın parçaları, daha doğru bir ifadeyle, doğanın üyeleri olduklarına göre, bu varlıkların her birinden çıkan veya her birinin çıkardığı bütün bu sesler de *doğa seslerinin yansıtılması* değil midir? Öyle görünüyor ki temeldeki tek fark, insanın hümanizma çağından beri kendisini doğanın merkezinde hatta üstünde görmesinden ibarettir. Başka bir deyişle, bu dilbilimsel betimleme ve sınıflama, dil dışı tercihlerden etkilenmiştir. Şu hâlde -ve tekrar etmek gerekirse- *yansıma* terimi daha kucaklayıcı, tasnif ve tanımları daha kolaylaştırıcı ve bu konulardaki tutarsızlıkları giderici bir terim gibi görünmektedir.

Elbette üç nedenle, sunulan bu paradigma hataları göz ardı edilerek Türkçenin sekizinci söz(cük) sınıfına göndermeyle, yalnızca ve yine de *ünlem* teriminin kullanımına devam etmek gerektiği de savunulabilir: 1- Terimler etiket sözcüklerdir; üretildiklerinden hemen sonra artık sözcüksel içeriklerinden koparak işlevsel kullanım değeri kazanırlar. Bu bakımdan *ünlem* teriminin de “seslem, sesleme, seslenme” anlamlarıyla organik bağı kopmuştur. 2- *Ünlem* terimi yerleşikleşmiştir; artık başka bir terim kullanmak, söz(cük) sınıfları konusuna odaklanan araştırmacılar arasında olduğu gibi, söz(cük) sınıflarını öğreten öğreticiler arasında da karışıklıklara neden olur.²⁶ 3- *Ünlem* terimi içinde yer alan *ünlemek* eyleminin, “birisini bir ses yardımıyla harekete geçirmek veya birisinin bir ses yardımıyla dikkatini çekmek” anlamına gelmekten çok “bir sesin göstergesi olmak” anlamına geldiği varsayılabilir ve böylece *ünlem* terimi bu çalışmada amaçlanan içeriğe sahipmiş gibi yorumlanabilir. Ancak tercih edilen ve yaygınlaşan terim dilbilimsel tanım

²⁵ Porzig, konuşma sırasında daima sonsuz derecede farklı sesler çıkardığımızı ancak bu farkların konuşucu tarafından da dinleyici tarafından da dikkate alınmadığını, iletişimin *ortalama değerlerle* ve *ayıklamalarla* gerçekleştiğini söylüyor ve buna K. Bühler'in ortaya koyduğu *Soyut Önemlilik Yasası*'na atıfla *Anlamlı Seçme Yasası* adını veriyor (1995, s. 113). Buna göre, esasında sözlü dilde işitilenin dile getirilişi sırasında da belirli ve sınırlı bir standardizasyon söz konusudur. Öte yandan, yansımaların sesbilgisel olarak değil ancak anlambilgisel olarak neyi yansıttıkları konusundaki devingenlik sürüyor. Bu noktada belirleyici olan, artık sözcüğe dönmüş ses dizilerinin hangi ton ve vurguyla dile getirildiğidir ve bilindiği gibi yazıda bu ton ve vurgular, ünlem işaretinin kullanımı, ünlü veya ünsüz sesbirimleri gösteren harflerin birkaç kez yazılması gibi çabalar dışında, işaretlenmez: *üf = sıkıldım, üf = çok beğendim, deme gitsin, üf = canım çok yandı, üf = çok fazla, ne kadar çok olduğuna ihtimal vermezsin* vb.

²⁶ Yeni terim önerileri ve farklı terim kullanımı, esasında yerleşik düşüncelerin zorlandığı, yeni bakış açıları geliştirildiği ve kavramların farklı bir biçimde yorumlandığı anlamına gelir. Dolayısıyla -temel bazı terimler hariç- *terimlerde standardizasyon* (Türkoloji dünyasında daha yaygın kullanılan hâliyle *terim birliği*) çabasının, sonuçları itibarıyla ve bilimsel gelişme adına ihmal edilebilir olduğu düşüncesindeyiz.

ve betimlemeleri güçleştiriyorsa bundan vaz geçilmesi, daha doğrusu bu terimin yerinde ve konumunda bir değişikliğe gidilmesi daha doğru olacaktır.

Esasında *yansıma* terimini *ünlem* teriminden daha geniş ancak onu da içine alan bir düzleme göndermeyle kullanmak, ünlemlerin *anlamlı-görevli / işlevli sözcükler* oldukları belirlenmesini (Korkmaz, 2003, s. 1137) de destekler niteliktedir. Nitekim görevli olan söz(cük)ler çok büyük ölçüde seslenme işlevli olanlardır, oysa araştırmacıların *ünlem* olarak belirledikleri söz(cük)lerin büyük bir bölümünde seslenme görevi yoktur; kullanıldıkları koşullara göre değişken olmakla birlikte (Gedizli, 2015, s. 131) açık veya derin, doğrudan veya dolaylı *anımlar (edimbilimselanımlar)*²⁷ veya seslenme dışında *işlevler* vardır (Bu bağlamda, birçok bakımlardan olduğu gibi konuşucunun değil muhatabın odakta olması bakımından da diğer edimbilimsel anlam ve işlevlerden farklı olan *seslenme*'nin, belki de başlı başına bir dilbilgisel kategori olabileceğini, ancak bazı araştırmacıların onu çeşitli yollarla işaretlenebilen bir *durum (hâl)* kategorisi olarak ele aldıklarını hatırlamakta yarar var.²⁸). Belirtildiği gibi, -en azından Türkçedeki durum düşünüldüğünde- ünlemlerin kullanım özelliklerinin dağılımında *seslenme işlevi az, sesi gösterme ve bir anlama gönderim yapma* özellikleri çok yer kaplamaktadır. Yansıma söz(cük)ler de zaten anlam-görev / işlev sınırında geziniyorlar. Söz(cük) türlerini (*süz törkémnäré*'ni) asıl ve yardımcı türler olarak ikiye ayıran A Rəximova'nın yardımcı türler içinde ünlemleri (*ımlıqlar*'ı) ve yansımaları (*ıyärtémnär*'i) ayrı söz sınıfları olarak göstermesi, aslında her yansımanın ünleme işlevinde olmadığını farkındalığıyla açıklanabilir (2002, s. 180-200)). Ancak bu, her yansımanın bir *ün*'ü, bir *ses*'i yansıttığı gerçeğini değiştirmemektedir. Bu gerçek peşi sıra başka bir gerçeği de hatırlatmaktadır: Ünlemlerde de asıl olan, herhangi bir anlama gönderme yapmak veya herhangi bir işlevi yerine getirmek üzere bir *ün*'ü, bir *ses*'i göstermektir. Türkçede birbirine bu kadar yakın duran iki dil ögesinin birbirinden ayrı kategoriler olarak ele alınması eleştirilmelidir. Ancak bundan daha çok eleştirilmesi gereken, benzerliklerine rağmen çoğunlukla ayrı kategoriler olarak görülen bu iki dil ögesinden birinin betimlenmesi sırasında yine de diğerine temas etme gereği hissediliyor olması; ünlemler betimlenirken yansımalara, yansımalar betimlenirken de ünlemlere değinmeden edilememesidir. Çözüm, artık yansımanın ünlemden daha temel bir kategori olarak görülmesinde yatmaktadır. Bununla birlikte, Türkçenin sekiz söz(cük) sınıfından birinin ünlemleri de kucaklayan yansımalar olduğunu kabullenmenin ve sekiz söz(cük) sınıfını “fiil, isim, sıfat, zamir, zarf, edat, bağlaç, yansıma” olarak belirleyip bu belirlemeyi kitlesel hâle getirmenin bugün için çok güç olduğunu da kabul etmek gerekmektedir.²⁹ Belki Türkçenin sekizinci söz(cük) sınıfı

²⁷ Örneğin *öf* ünleminde bir anlam olduğu tartışmasızdır. Ancak *öf*'ün anlam içeriğinin kategorik olarak örneğin *kitap* isminin anlam içeriğinden farklı olduğu da ortadadır. Bu bakımdan, dilbilim kaynaklarında ünlemlerin anlamlarının daha çok “edimbilimsel anlam” hatta “edimbilimsel işlev” olarak adlandırılması yerinde bir tercih gibi görünmektedir.

²⁸ Türkçedeki *Gelsene!* / *Gelsenize!* / *Gelsen a!* / *Gelseniz a!* / *Gelsen ya!* / *Gelseniz ya!* örneklerindeki seslenme işlevli biçimbirimler, her türlü tanımı, tasnifi ve betimlemeyi zorlayan kullanımlardır (Türkçede seslenme konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Yüceol Özezen, 2019).

²⁹ Bu güçlük yüzünden bazı araştırmacıların *Bırak dağınık kalsın.* veya *Suyu bulandırma.* tavsiyeleri olacaktır. Çalışmada aslında biri diğeriyle çelişen bu olası tavsiyeler şimdilik bir kenara

olarak yansımaları kabul etme ve bu kabulün yerleşmesi sürecinde, başlıklandırmayı ilk aşamada J. Kornfilt'in *Yansımalar ve Ünlemler* (1997, s. 517) biçimindeki tercihinin uygun olarak yapmak yerinde olur: *Yansımalar ve Ünlemler*. Böylelikle Türkçenin söz(cük) sınıfları sıralaması, ilk aşamada ve yeni tasnifin yerleşmesi sürecinde şu görünümde olacaktır: fiil, isim, sıfat, zamir, zarf, edat, bağlaç, yansıma / ünlem.

Bilindiği ve yukarıda da belirtildiği gibi, Türkçe üzerine yapılan ilk çalışmalarda ünlemler *edat* ana sınıfı içerisinde bir alt sınıf olarak değerlendiriliyordu (ünlemlerin söz(cük) sınıfları içerisindeki yeri ve konumuyla ilgili ayrıntılı literatür değerlendirmesi için bk. Baydar, 2016)). Buna göre, Türkçede ünlemlerin sekiz söz(cük) sınıfından biri olarak özerkliğini kazanması yakın zamanlarda olmuştur.³⁰ Esasında insanın ontolojik (adlandırarak anlamlandırma ve varlığını böylelikle idrak edip ortaya koyma) serüveninde biçimbilgisel olarak en çok isimlere benzemelerine, anlambilgisel ve sözdizimsel olarak da en çok cümlelere yakın durmalarına rağmen ünlemlerin edat sınıfında değerlendirilmiş olması şaşırtıcı bir durumdur. Bu bakımdan en azından edat sınıfından çıkarılmış olmaları, ünlemlerin dilde hak ettikleri yere yerleştirilmeleri adına ilk doğru adımdır. Ancak özerk bir söz(cük) sınıfı olarak tanımlama ve betimleme sorunları devam etmektedir. Bu sorunlar ünlem söz(cük) sınıfının tanımlarında da yukarıda sözü edilen *iki benzemez*'in veya *iki çok az benzeyen*'in bir arada düşünülmüş olmasından veya onların kendilerini bir arada tutan bir üst sınıfın alt üyeleri gibi ele alınmalarından kaynaklanmaktadır: Korkmaz'a göre ünlem "bir yönü ile insanın ruh dünyasındaki duygu ve düşünceleri dışarı vurmaya, bir yönü ile de tabiattaki çeşitli ses ve olayları taklit yoluyla adlandırmaya yarayan kelime sınıfıdır." (2003, s. 140). Bu tanımda aynı kategoride ele alınmaması gereken ve birbirine benzemeyen nitelikler "(...) bir yönü ile (...) bir yönü ile (...)" ifadesi ile ayrıştırılmıştır. Buna göre ünlemler, 1- insanın duygu ve düşüncelerini dışarı vuran sözcüklerdir, 2- doğadaki çeşitli ses ve olayları taklit eden (yansıtan) sözcüklerdir. *Sözcük Türleri* adlı çalışmada da "(...) kimi zaman (...) kimi zaman da (...)" ifadesi ile iki benzemeyen aynı tanım içine sıkıştırıldığı görülmektedir. Buna göre ünlemler, 1- sevinme, kızma, korku, acıma, şaşma gibi ansızın beliren duyguları, 2- birtakım doğa seslerini yansıtmaya yarayan sözcüklerdir (Atabay vd., 2003, s. 155). Belirtildiği gibi, çözüm, ünlemi *yansıma* sınıfının bir üyesi gibi görmek ve yalnız insana özgü yansımaları (insanın çeşitli işlevleri yerine getirmek, çeşitli anlamları karşılamak veya spontan olarak ve *öylesine* çıkardığı seslerini göstermek üzere dilde kendine yer bulan ses birlikteliklerini) *ünlem* olarak değerlendirmektir. Elbette bu yaklaşımla yepyeni öneriler getirilmiş olmamaktadır; *yansıma* terim önerisiyle esasında yalnızca zaten var ve kullanımda olan *yansıma* teriminin kapsamı ve dilbilimsel prestij

birakılmış ve uzun yıllardır olgunlaşma sürecindeki bu yeni sınıflama ve terimleştirme denemesinden vaz geçilmemiştir.

³⁰ Ancak ünlemlerin başlı başına bir söz(cük) sınıfı olup olmadıklarının artık tartışılmadığı daha yakın dönem çalışmalarında bile eskicil sınıflamaların izleri görülebilmektedir. G. Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*'ndeki ünlem maddesiyle ilgili açıklamalarında, ilk algıda bu sınıfı bağımsız bir söz(cük) sınıfı olarak değerlendirdiği izlenimi vardır. Ancak ilerleyen cümlelerden biri, "Sözlü iletişimde bolca ve rahatça kullanılabilen ünlem edatları, (...)" biçiminde başlamaktadır. Kendisi ayrıca ünlemleri, 1- Seslenme edatları, 2- Soru edatları ve 3- Cevap edatları olarak üç alt gruba ayırmıştır (2013, s. 827-828).

alanı genişletilmiş, aksine *ünlem* teriminin de kapsamı ve dilbilimsel prestij alanı daraltılmış olmaktadır. Dilbilimin araştırma nesnesi elbette doğal insan dilidir. Ancak dilbilim yalnızca insanın merkezileştirildiği bir tutum içinde olamaz. Başka bir deyişle, dilbilimci yalnızca insanın kendisini anlattığı veya kendisiyle ilgili dilsel üretimlere odaklanma lüksüne sahip değildir; dilbilimci insanın doğayı algılayışı, anlamlandırışı ve adlandırışına da odaklanmak zorundadır. Çünkü esasında insan doğayı bilişsel olarak ilk önce bir bütün olarak algılar, *ben ve öteki* (dış dünya gerçekliği: öteki insanlar, nesnelere, hayvanlar, cansız varlıklar) ilişkisini ise sonrasında kurar. O hâlde ilk ve bütünlüklü algıyı, seçmeci ikincil algıdan öncelemekte bir sakınca olmasa gerektir.

Ünlem ve Diğer Dilbilgisel Ögelerle / Sınıflarla İlişkileri

Ünlemlerin yansıma üst kategorisinin içine yerleştirilmesi, konuyla ilgili bütün biçimbilgisel sorunların çözüldüğü, ünlemlerin diğer arayüz (sözdizimi, anlambilgisi ve edimbilim arayüzleri) öğeleriyle kesişmediği anlamına gelmemektedir. Buna göre, insanın seçmeci ve benmerkezci bu ikincil algısına odaklanan dil araştırmacısı, bu kez de ünlemin kendi sınırları içindeki sorunlarla karşılaşmaktadır. Örneğin ünlemler başka hangi söz(cük)lere, *sözden küyük veya sözden büyük* hangi dilbilgisel öğelere benzer veya benzemezdirler? F. Ameka'nın bu soruya cevap ararken çizdiği çerçeve;

parçacıklar, sözcükler ve ünlemler,
edimbilimsel belirteçler (söylem belirleyicileri) ve ünlemler,
edimsözler ve ünlemler,
söz kalıpları ve ünlemler,
yansıma sözcükler / idiyofonlar ve ünlemler

biçimindedir. Ameka'nın bu çerçevedeki görüş ve bulguları şöyle özetlenebilir (1992, s. 106-114):

Parçacıklar, sözcükler ve ünlemler: Parçacıklar da ünlemler gibi dil dışı dünyayı yansıtır ve üretildikleri bağlama bağımlıdır. Ancak yine de ünlemler parçacıklardan ayrı bir sınıf oluştururlar. Çünkü parçacıkların kendi başlarına bir anlamları yokken ünlemlerin vardır. Ünlemler bir anlam ifade etmeleri bakımından sözcüklere yakın dururlar. Ancak parçacık-sözce-ünlem üçlü ilişkisinde parçacıklar ve sözcükler taşıdıkları bir ortak özellikle ünlemleri dışta bırakırlar. Çünkü parçacıklar ve sözcükler sözdizimine tam olarak entegredirler. Oysa ünlemler bir durakla her zaman içinde buldukları cümleden ayrılabilir, tek başlarına durabilirler ve onların dilbilgisine entegrasyonu diğer ikisinden daha gevşektir (Örneğin, Türkçe *Aa, sen gelecek miydin ki?! cümlesindeki aa ünleminin, cümleyle, sen gelecek miydin sözcüğünden ve ki parçacığından daha bağımsız bir ilişki içinde olduğu açıktır.*)

Edimbilimsel belirteçler (söylem belirleyicileri) ve ünlemler: Ünlemler konuşmacının tutumlarını ve iletişimsel niyetlerini bağlama bağı olarak kodlamaları bakımından edimbilimsel belirteçlere (söylem belirleyicilerine) benzerler. Ancak edimbilimsel belirteçler (söylem belirleyicileri) konuşmacının tutumlarını ve iletişimsel niyetlerini geçici olarak kodlarlar ve bağlama daha fazla bağımlıdır (Örneğin, Türkçe *Humm, nasıl desem?! Çirkin değil ama kendine özgü.* cümlesinde *nasıl desem* edimbilimsel belirtecinin (söylem belirleyicisinin) cümleyle ilişkisi *humm* ünleminden daha kırılığandır

ve *nasıl desem* başka bir bağlamda düz dilbilgisel anlamlı bir cümle olarak da kullanılabilir; *humm* ise neredeyse her durum ve konumda aynı anlam ve işlevi yansıtır.).

Edimsözler ve ünlemler: Ünlemlerin duygusal, bilişsel, bağlamsal ve ilişkisel özellikleri onları edimsözlere yaklaştırır. Duygusal ünlemler konuşucunun duygularını ifade eder. Bilişsel ünlemler ise bilgi ve düşünce aktarırlar. Bağlamsal çabayı ifade eden ünlemler, dinleyeni yönlendiren, dinleyiciden bir davranışı sergilemesini, bir hareket yapmasını veya konuşucunun isteğini yerine getirmesini bekleyen, hatta dinleyicinin tepkisini kışkırtan ünlemlerdir. İlişkisel ünlemler ise iletişim bağının kurulması ve korunması amacıyla kullanılır. Bunlar konuşucunun devam eden zihinsel tutumunu ifade eden uzlaşımsal (geleneksel) seslendirmelerdir; gerikanallama veya geribildirim³¹ sinyali içerirler. İlişkisel ünlemler genellikle selamlaşırken, vedalaşırken veya insanları karşılarken kullanılan söz kalıplarına denk ünlemlerdir. Ameka'nın betimlediği bu özellikteki ünlemlerin edimsözlere benzerliğini görmek bakımından birkaç Türkçe ünlem ve bu ünlemlerin edimsöz denklikleri şöylece sıralanabilir:

duygusal ünlemler:

Vaay! = *Şaşırdım!*

Aah! = *Acı hissediyorum!*

Yuh! = *Tiksinti hissediyorum!*

bilişsel ünlemler:

Aha! = *Anladım! Tamam kavradım!*

Ehe! = *Şimdi hatırladım!*

Iıh! = *Kabul etmiyorum!*

bağlamsal ünlemler:

Şşş! = *Sessizlik istiyorum! Sessizlik!*

Eee?! = *Bilmek istiyorum! Söyle!*

Hoop! = *Durmanı istiyorum! Dur!*

ilişkisel ünlemler:

Heey! = *Merhaba! Seni gördüğüme sevindim!*

Ooo! = *Hoş geldin! Ne iyi ettin de geldin!*

*Bay!*³² = *Hoşça kal! Ben gidiyorum!*

³¹ Geribildirim (gerikanallama) sinyalleri, birisi konuşurken gönderilen sözlü ve sözsüz sinyallerdir. Bunlar *hi*, *ah* ve *doğru* gibi sözlü ve / veya doğrudan göz teması, baş sallama gibi sözlü olmayan ipuçlarından oluşabilir. Öne doğru eğilmek, genellikle başkalarının aktif olarak dinlediğini gösteren olumlu bir geribildirim biçimidir. İnsanlar ayrıca, dinlemediklerini gösteren kasıtlı ve kasıtsız ipuçları da gönderirler. Birisi konuşurken muhatabı başka tarafa bakıyor, kıpır kıpır davranıyor, mesaj atıyor ya da sırtını dönüyorsa, bu tepkiler konuşan tarafından büyük ölçüde olumsuz olarak yorumlanır (“genel, kuramsal dinleme süreçlerinin aşamaları”, www.turkdilbilim.wordpress.com, erişim tarihi: 21.01.2014).

³² İngilizce *God be with you*. “Tanrı seninle / sizinle olsun.” > *goodbye* > *goodby* > *bye* / *bye* > *bye*’den Türkçeye geçen bu öge, günümüzde daha çok genç kuşak temsilcileri arasında,

Bir ünlemin bir edimsöz gibi işlev görmesi, araştırmacıyı baskın işlevin ne olduğunu belirleme durumunda bırakır ve onu çoklu tasnif yapmaya iter. Ve *tasnifte görecelik* bir dil araştırmacısı için birçok durumda kaçınılmazdır.

Söz kalıpları ve ünlemler: Söz kalıplarının da ünlemler gibi kendi başlarına anlamları vardır. Ancak söz kalıpları ünlemlerden daha standart bir yapıdadırlar ve genellikle çok sözcüklü ifadelerdir. Gerçi söz kalıpları tek sözcükten de oluşabileceği gibi (Türkçedeki *Yaşa!* gibi.) ünlemlerin de karmaşık bir yapıda üretilmesi söz konusu olabilir (Türkçede *Ya he he!*, Batı dillerinde *O la la!* gibi.) Ancak bu durum, söz kalıplarının genellikle çok sözcüklü, ünlemlerin ise *monomorfemik* ögeler oldukları gerçeğini değiştirmez. Ünlemler birer sözcüktür; sözcükten daha büyük yapıların kafa karıştıracak bir biçimde *ünlem* terimiyle ifade edilmemesi gerekir. Ünlemlerle söz kalıpları arasında başka belirgin farklar da vardır: Ünlemler kendiliğinden ve bir anda gerçekleşir.³³ Oysa söz kalıpları belirli bir niyetle ve bir toplumun bir duruma verilmesini beklediği tepkiler doğrultusunda üretilirler. Söz kalıpları insanların duygularına vekâlet ederler, ünlemler ise duyguları doğrudan yansıtırlar (Örneğin, Türkçe *Teşekkürler!* söz kalıbı bir muhatap dikkate alınarak üretilir. Oysa *Vaay!* ünleminde muhataptan önce konuşanın kendi duyguları esastır.). Ünlemler söz kalıpları gibi kültüre özgü anlamları kodlarsa da bu dilsel ögelerde toplumsal bir sözleşme ve öngörülebilirlikle ilgili hiçbir bileşen yoktur.

Yansıma sözcükler / idiyofonlar ve ünlemler: Ünlemler de yansımalar gibi dilde olmayan seslerden üretilebilirler, yani fonolojik sapma içerirler. Başka bir deyişle, bazı ünlemler anormal fonolojik yapılarını yansıma söz(cük)lerle paylaşırlar. Bu bakımdan betimleyici dilbilgisi çalışmalarında yansıma söz(cük)lerin ve ikonik betimlemelerin ünlemlerin bir alt sınıfı olarak değerlendirildiği görülebilir. Oysa yansımalar yalnızca fonolojik bir sınıftan ünlemler aynı zamanda dilbilgisel bir sınıftır. Ancak bu durum, bazı ünlemlerin taşıdıkları anlamlar bakımından ikonik olmadıkları biçiminde yorumlanmamalıdır. Ünlemler makul miktarda ses sembolizmi sergilerler ve buna göre bazı ünlemler *yansımalı* olabilirler. Ayrıca yansıma söz(cük)ler ve idiyofonlar ünlemler gibi zihin durumlarını ifade etmezler, betimleyicidirler. Yansıma söz(cük)ler ve idiyofonlar eksilti durumları hariç tek başlarına kullanılamazlar. Oysa ünlemler eksilti içermeksizin tek başlarına bir *sözce*, bir *ifade* olarak kullanılabilirler. Yansıma söz(cük)lerin ve idiyofonların bir dilin dilbilgisel sistemine entegrasyonu zordur. Oysa ünlemler, *sözlü iletişimle sözlü olmayan iletişim arasındaki sınırda yer aldıkları* için onları dil incelemelerinin dışında tutmaya istekli araştırmacıların aksine *dilsel* ve *dilbilimsel* ögelerdir (Görüldüğü ve Ameka'nın tespitlerinden anlaşıldığı üzere, dilbilim dünyasında ünlemleri dil dışı görmek (Ameka bunu eleştiriyor ve aksine ünlem konusunda daha çok sayıda dil üzerinden daha fazla sayıda çalışma yapmak gerektiğini vurguluyor.) ve yansıma söz(cük)leri ünlemlerin alt sınıfı olarak değerlendirmek eğilimi var. Oysa bu çalışmada ünlemler hem tartışmasız bir biçimde dil içi ögeler olarak

İngilizcedeki içeriğinden kopmuş olarak ve yalnızca bir ünlem gibi kullanılmaktadır (Bu ifadede geçen *ye-you* varyasyonu, *you*'nun kökenbilgisel değişimleriyle ilgilidir.).

³³ Ameka'nın bu tespiti, ünlemlerin esasında yansıma söz(cük) oldukları ve bu üst sınıfın içinde bir alt küme oluşturdukları tezini de desteklemektedir: Çünkü kendiliğindenlik ve spontanlık / bir anda gerçekleşme, yansımaları da açıklayan süreçlerdir.

görülmekte hem de onların yansımaların bir alt sınıfı olduğu tezi öne sürülmektedir. Fonolojik olma-dilbilgisel olma ayrımı, yansıma söz(cük)leri ünlemlerden *apayrı* bir noktaya taşımadığı gibi, onları hiyerarşik olarak ünlemlerin altında veya içinde görmeye de yetmez. Çünkü dile gelen her öge doğası gereği zaten fonolojiktir. Başka bir deyişle, bir *fon*'a ulaşmayan şey zaten dilin bir ögesi olamaz ve *fon*'a ulaşmayan birşeyi dilbilimsel tartışmaların konusu yapmaya gerek bile yoktur.³⁴ Ayrıca Ameka, yansımalarla ünlemler arasında seslerin kaynaklarının neler veya kimler olduğu biçiminde ontolojik bir ayrım yapmadığı ve farklılıkları fonolojik (ses sembolizmine ilişkin) ve ikonik (zihinsel) düzlemlerde gördüğü için sık sık, “Bazı ünlemler makul miktarda ses sembolizmi sergilerler.”, “Bazı ünlemler ikonik anlamlar taşırlar.” gibi istisna özellikler sıralamak durumunda kalıyor.).

Ameka'nın bu belirlemeleri, dildeki her ögenin (parçacıkların, edimbilimsel belirteçlerin (söylem belirleyicilerinin), söz kalıplarının, edimsözlerin, hayvanlarla ve cansız varlıklarla ilgili yansımaların, hatta isimlerin, zarfların ve diğerlerinin) ünlem işlevli olarak kullanılabilmesiyle çelişmez (Ameka bunlara *ünlemsel ifadeler* diyor (1992, s. 111).) ve bu gerçeğe rağmen her dilsel ögeyi kendi sınıflarında değerlendirmeye devam etmek gerekir. Hatta Ameka'nın tespit ettiği gibi, bazı ünlemler cümle sonunda *değil mi?* / *öyle mi?* anlamlarını vermek üzere bile kullanılabilirler (1992, s. 114) (Örneğin, Türkçe *Lezzetli, ha?* / *Lezzetli, hı?* = *Lezzetli, değil mi?* / *Lezzetli, öyle mi?*). Bu durumda da işlevlerle bu işlevleri yerine getiren ögeler arasında ayrım yapmak ve dildeki bir formun çoklu sınıfa sahip olabileceğini hatırlamak gerekmektedir.

Ünlemlerle ilgili bir diğer sorun, ünlem tanımlarında genel olarak yer alan, ünlemlerin “insanın ruh dünyasındaki duygu ve düşünceleri dışarı vurmaya yarayan sözcükler” oldukları vurgusuyla ilgilidir. Vurgulanan bu bilgi, genel olarak doğru olmakla birlikte, dildeki bütün sözcüklerin hatta dilin ta kendisinin de aslında bu işlevde olduğu düşünüldüğünde, hükümsüz veya etkisiz hâle gelmektedir. Örneğin *Pişmanım.* sözü (ve cümlesi) de *ah* ünlemi de o insanın hemen hemen aynı duygusunu veya düşüncesini dile getirmektedir. Benzer biçimde *ooo* ünlemi de *Yakıştı.* sözü (ve cümlesi) de benzer anlamları ifade etmektedir.³⁵ M. Gedizli, “(...) konuşucu, ünlemin verdiği anlamı karşılayan bir sözcüğü aynı işlev için kullanabilir. *ya!* yerine şaşkırdım; *ooo!* yerine güzel, yakışmış, hoş olmuş; *oha!* yerine kabul edilemez, olmaz, yakışmadı gibi sözcükler, konuşma ortamı ve konuşucunun ifade etme tercihlerine göre değişebilir, fakat sonuçta ünlem yerine ünlemin işlevini görebilecek bir sözcük kullanılır ve vurgu-tonlama ünlemdeki gibi olur.” belirlemesiyle hem bu nöbetleşme fikrini desteklemiş olmakta hem de ünlemleri anlambilgisel eşdeğeri olan ancak kendisi doğrudan ve açık bir anlam taşıyan sözlerden öncelemiş olmaktadır (2015, s. 130). Bu durumda, ünlemlerle diğer söz(cük)lerin, özellikle isimlerin ve çekimli fiillerin farkını daha açık olarak ortaya

³⁴ Burada *fon*'a ulaşmama, *fonolojik bir form kazanmama* kavramı ile *fonolojik hatta biçimbilgisel ve sözdizimsel bir form kazandığı hâlde eksiltilmiş olma* kavramı birbirinden ayrı düşünülmüştür. Bu bağlamda, eksilteler tartışmasız olarak dilbilgisel yapılardır.

³⁵ Bunlardan hangisinin insan için öncelikli olduğu sorunu doğası gereği biraz da antropolojiktir ve bizi çalışmanın başında dile getirilen doğal insan dilinin doğuşu ve oluşumunda yansımaların (ve ünlemlerin) yeri tartışmalarına götürür.

koymak gerekmektedir. Bu fark, ünlemlerin kişiden kişiye, -hatta toplumdan topluma-farklı algılanabilmelerinde ve yazıya aktarılırken bireyselliği barındırmalarında yatmaktadır. Aynı doğal olayın, bunu aynı anda ve eşit koşullarda gözlemleyen insanlar tarafından farklı algılanıp yazı diline farklı biçimlerde aktarılması (örneğin yere düşen küçük bir taş parçasının sesinin *tak, tık, pat, pıt, tik, takk* vb. biçimlerde algılanıp yazılması gibi.) bunun en güzel kanıtıdır. Nitekim Türkiye Türkçesinin yazınsal eserleri de ünlemlerle ilgili bu türden farklı algı ve aktarmalarla doludur. Örneğin bir yazarın *of* diye yazıya aktardığı bir ünlem, bir başka yazarda *off, üf, üff* vb. biçiminde yazılabilmektedir. Ayrıca örneğin *pat* sözcüğünün gösterdiği ses, bir kapının hızla kapanma sesi, bir kitabın yere düşme sesi veya bir tokat sesi olabilir. Yani ünlemlerin algılanıp aktarılmaları gibi, gösterdikleri *şey*'de de bir devingenlik söz konusudur. Oysa dildeki *duygu ve düşünceleri aktarmaya yarayan diğer söz(cük) sınıflarında* (isimlerde, sıfatlarda, zarflarda vb.) böylesi anlık bir devingenlik yoktur ve ünlem dışındaki diğer söz(cük)ler, dilin herhangi bir dönemi veya kesitinde son biçimlerini almış ve *-yan anlamlama* gibi eşzamanlı, *anlam değişmesi* gibi görece artzamanlı ve uzun vadeli anlambilgisel devingenlik potansiyelleri saklı kalmak kaydıyla- bu son biçimlerin ilettikleri anlamlar da kısmî bir durağanlık kazanmıştır.³⁶ Ele alınan bu ikinci nokta çerçevesinde, ünlem tanımlarına, “algılanma, aktarılma ve anlamlama süreçleri anlık bir devingenliğe sahip olan ve bu bakımdan görecelik taşıyan” açıklaması eklenmelidir. M. L. Yener de Türkçede “sözcük türleri” tasnifleri üzerine yaptığı bir çalışmada, benzer bir yaklaşımla ünlemi bir “sözcük türü” (veya sınıfı) olarak değil, “sözcük-sözcük ilişkisinden doğan bir dilsel görev” olarak ele almıştır. Buna göre, ünlem “adın duygu ve seslenme görevidir” (2007, s. 621). Başka bir deyişle, ünlem söz(cük) türü olarak isimdir, duygu ifade etme veya seslenme işlevi ise onun dilsel görevidir. Yener’in yaklaşımında tamamlanması gereken nokta, duygu ifade etmeyen ve seslenme işlevli olarak kullanılmayan ancak genel dilbilgisi çalışmalarında ünlem olarak tanınıp tanıtılan *tukur, sıkır, tık, tik, tak, zırr* gibi söz(cük)lerin dilsel işlevlerinin nasıl belirleneceğidir. Bu durumda da çözüm, yine ünlemlerin ilk ve öncelikli özelliklerinin yansıma olduğunu vurgulamak, onları yansıma üst sınıfının alt üyeleri olarak değerlendirmektir.

M. Gedizli de ünlemin sınıfını belirlerken anlam-işlev karşıtlığından yararlanmaktadır. Buna göre Gedizli'nin bulduğu çözüm *anlatım gerçekleştirme*'dir. Gedizli anlatmayı ve anlam göstermeyi *ad*'ın, anlatım gerçekleştirme işlevi ise *eylem*'in işlevi gibi görmekte, bu yaklaşımıyla ünlemleri eyleme yakın bir yerde konumlandırmaktadır. (2015, s. 127-131). Görüldüğü gibi Gedizli ünlemi fiile (eyleme) yakın görerek konuyu bambaşka bir boyuta taşımış olmaktadır. Oysa bir biçimbirimin en ayırıcı özelliği onun biçimbilgisel özelliğidir. Bu bağlamda fiil (eylem), biçimbilgisel özellikleriyle ünlemden *çok farklı*, isim ise *daha az farklı*'dır. Üstelik bu *çok farklı olma* durumu, çekimsiz fiil için de çekimli fiil için de geçerlidir. Nitekim *ah* ünlemi, *ahla-*'tan da *Ahladı.*'dan da çok farklıdır; tıpkı *fokur*'un *fokurda-*'tan veya *Fokurdadı.*'dan çok farklı olduğu gibi. Ancak *ah*'ın *fokur*'la, *ahla-*'ın *fokurda-*'la ve *Ahladı.*'nın da *Fokurdadı.*'yla aynı paradigmayı paylaştığı da ortadadır. Buna göre, ünlem ve bütün alt üyeleriyle yansımalar en çok isimlere yakın dururlar ve Türkçede yansımaların ismin tam karşısında yer alan fiil

³⁶ Zaten bir dildeki söz(cük) sınıflarında bu türden kısmî durağanlık söz konusu olmasaydı, o dilin belli bir dönemi ve kesiti için sözlük yazmak olanaksız olurdu.

sınıfına geçmeleri için genellikle bir *yeniden biçimlenme* gerekir: *foşur* veya *foş* birer fiil olamazlar, *foşur+da-* yeniden biçimlenmesine gereksinimleri vardır; Türkçede *hav-* veya *miyav-* fiilleri yoktur, ancak yeniden biçimlenme sonucunda *hav+la-* ve *miyav+la-* fiilleri elde edilir. Ancak Türkçede bazı yansımalar, böylesine bir yeniden biçimlenmeye gereksinim duymadan da fiil sınıfının üyeleri gibi hareket edebilmektedir. Bunlar esasında yansıma kökenli olup olmadıkları yine de tartışılabilir ve sayıları da az olan *tep-*, *çırp-*, *çarp-* fiilleridir. Bunlar artık yansıma sınıfından çıkmışlardır; tıpkı Türkçede *şiş bir mide* ifadesindeki *şiş+*'in ve *Midem şişti.* cümlesindeki *şiş-*'in artık bambaşka iki karşıt sınıfın üyeleri olmaları gibi. Üstelik dilde bunlardan hangisinin ilk üretim olduğu sorunu, hangi sınıfın diğerine öncülük ettiği de çözülememiştir

Ünlemlerin, “söz içinde konuşanın acıma, beğenme, sevinç, korku, çaresizlik, şaşkınlık, üzüntü, dua, hayret, pişmanlık, kıskançlık, özlem gibi çok çeşitli duygu ve heyecanlarını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya yarayan” (Yener, 2007, s. 621) söz(cük)ler oldukları bilgisini de tartışmakta yarar var. Bu bilgiyi de “sıradışı ve birdenbire ortaya çıkan duyguları anlatmaya yarayan” olarak genişletmek gerekmektedir. Aksi hâlde, her duygunun aktarımının ünlem olarak değerlendirilmesi veya her duygunun ünlemlerle ifade edilmesi söz konusu olurdu. Başka bir deyişle, dil için şaşırma kadar, şaşırma da bir *duygu*'dur.³⁷ Ancak *şaşıрма* ve *şaşırmama* duygu ve olgularının göstergeleri, dilbilgisinin veya dilbilimin araştırma nesnelere olarak farklı biçimlerde ele alınmaktadır. Çünkü ilki, yani şaşırma, aniden gelişmesi ve sıradışı olması yüzünden duygusal grafikte belirgin eğriler oluşturmaktadır; diğeri, yani şaşırma ise rutin dışına çıkmamaktadır. Hatta kimi zaman, aynı duygunun kendi içindeki farklılıkları da ünlem olarak alınıp alınmaması üzerinde etkili olmaktadır. Bu durum özellikle geçici ünlemlerle dikkati çekmektedir. Örneğin şu iki bağlamın her ikisinde de beğenme söz konusudur. Ancak ilkinde sıradan, ikincisinde sıra dışı bir beğenme duygusu vardır:

-Beğendin mi? / -Çok beğendim. Güzel.

-Beğendin mi? / -Çok beğendiim! Güzeel! gibi.

Bu örnek cümleyle konu bir diğer tartışma noktasına taşınmaktadır: *asıl ünlemler ve geçici ünlemler*. Ünlem tanımlarıyla ilgili eleştirel bulgular, ünlemlerin biçimbilgisel bakımdan devingen ve kısmen değişken olmakla birlikte, buldukları söz dizisi içinde - hem dil kullanıcısı hem de dil araştırmacısı tarafından- hemen ayrımlanabildiklerini göstermektedir. Bu ayrımlanabilme durumu, ünlemlerin tek aşamada çözümlenebilen kodlar olmalarıyla ilgilidir: *öf*, *puf*, *ah*, *vah* gibi. Bunlar asıl ünlemlerdir. Ancak dilde başka her sınıftan söz(cük)ün hatta cümlelerin, yalnızca bazı durumlarda ünlem gibi kullanılması da mümkündür: *anne*, *güzel*, *yaşa*, *imdat* gibi. Bunların ünlem olarak algılanabilmeleri ise iki aşamalı bir kod çözmeyi gerektirir. Örneğin *anne* birinci aşamada isim, ikinci aşamada ünlemdir; *güzel* birinci aşamada bir sıfat (veya zarf), ikinci aşamada bir ünlemdir veya *yaşa* birinci aşamada bir cümle, ikinci aşamada bir ünlemdir. O hâlde, *Annee! Güzeel! Yaşa! İmdat!* gibi kullanımlar geçici ünlemler, geçici ünlemlerdir (Bu bağlamda Gedizli'nin *dikkat*, *evet*, *hayır*, *ilâhi*, *imdat*, *lütfen*, *pekâlâ*, *sakın*, *tabi*, *vallahi* gibi sözleri “doğrudan ünlem olan sözcükler” olarak değerlendirmesi (2015, s.

³⁷ Duygunun ruhbilimsel tanımı elbette daha ayrıntılı olmalıdır.

130) tartışmaya açıktır. Zaten kendisi de bu ilk değerlendirmesinden sonra, bunların “ünlem yerine ünlemin işlevini gören sözcükler” olduğunu belirtmektedir.). Bir dildeki her birimin, her sözün, herhangi bir sınıftan her sözcüğün geçici olarak ünlemleşme potansiyeli vardır ve bu potansiyelin sözlü dilde sesletimle işitsel olarak yazılı dilde ise sesbirimleri birden çok defa yazma, sona ünlem işareti koyma gibi tercihlerle görsel olarak kodlandığı da tartışmasıdır. Ancak bunların cümle içindeki konumlarından ve bağlamdan doğan görevleri, yüklemle ve bağlamla ilişkileri, artık biçimbilgisinin değil sözdiziminin edimbiliminin hatta söylem çözümlemelerinin konusudur.

Sözdizimsel Betimleme Sorunları

Ünlemlerle ilgili olarak ünlem-yansıma arasındaki sınıf sorunlarından, terim tercihlerinden ve biçimbilgisel betimleme güçlüklerinden bağımsız olarak çözülmesi gereken başka sorunlar da var. Buna göre ünlemler sözdizimsel bakımdan da tartışılmalıdır. Bu tartışma birkaç noktada yoğunlaşmaktadır: 1- Türkçenin geleneksel dilbilgisi yaklaşımlarıyla betimlendiği çalışmalarda sıklıkla *ünlem öbeği (ünlem grubu)* belirlemesiyle karşılaşılır. Peki, hangi ünlemler hangi durumlarda ünlem öbeği kurarlar? 2- İçerisinde ünlem bulunan her söz dizisini ve her söz birlikteliğini ünlem öbeği olarak almak mümkün müdür? 3- Seslenme işlevli ünlemler dışında öbek kurabilen ünlemler var mıdır? 4- Ünlemler tek başlarına yüklem bir tümleyicisi olabilirler mi? 5- Yansımalarla ünlemlerin keşim alanları düşünülerek yansımaların da başka birtakım söz(cük)lerle öbek ilişkisine girmesi beklenebilir mi?

Sondan başlamak gerekirse ve Türkçe kaynaklarda ünlem öbeği (ünlem grubu) belirlemelerine yönelik olarak verilen tanıklar incelendiğinde şu betimlemelerle karşılaşılır:

Türkçede yansıma üst sınıfı içinde yalnız ünlem alt sınıfının üyeleri olan söz(cük)ler kendilerinden sonra gelen bir söz(cük)le söz öbeği oluşturmaktadır. Ünlemle ilişkilenen bu sözcük, ya bir isim ve isim soylu bir sözcüktür veya bir isim öbeğidir:

Vay efendim!
Vah yavrum!
Be akıllım! gibi.

Ünlemler içerisinde söz öbeği oluşturduğu en az tartışma götürülen seslenme işlevli olanlardır:

Ey büyük Allahım!
Hey çocuk!
Bre ahmak! gibi.

Bu örneklerde dikkat çeken şey, ünlem olarak kabul edilen söz(cük)ün, -devrik kullanımlar hariç- bir ismin (veya isim öbeğinin) başında yer almasıdır. Söz konusu isim (veya isim öbeği) durum çekimine girmemiş bir birimdir; bu birim tekil veya çoğul veya iyelikli olabilir. Burada, gerçekte hayvan sesini yansıtan (yani ünlem olmayan) ancak kaba dilde insana yönelik olarak ve insanla ilgili olarak da kullanılabilen birkaç söz(cük)ü (*çüş!*, *oha!*, *hoo!*, *deh!* gibi.) hariç tutmak gerekmektedir:

Hoo çocuklar!

Deh yavrurum!
Oha oğlum! gibi.

Buna göre, esasında yansıma üst sınıfının üyeleri arasında yalnızca insana özgü yansımalarla (yani ünlemlerle) söz öbeği kurulabilmektedir. Burada kast edilen söz öbeği, geleneksel tanım ve betimlemeler içinde yer alan ve birçok araştırmacı tarafından *ünlem öbeği* olarak kabul edilen öbeğdir. Çünkü hayvan seslerinin ve doğa seslerinin yansıması olan söz(cük)lerin gerek sözlü gerekse yazılı dilde sıklıkla (...) *diye* öbek yapısı içinde kullanılması da söz konusu olabilmektedir (*diye* zarf-fiilinin edatlaşma süreciyle ilgili olarak bk. Yüceol Özezen, 2007, s. 117-118). Bu öbek yapı Türkoloji alanında genellikle *zarf-fiil öbeği* olarak adlandırılmaktadır:

Kapı pat! diye kapandı.
İnek möö! diye bağıyor.
Rüzgâr uuuv! diye esiyor. gibi.

Buradaki *de-* fiili, öncesindeki yansımayla biçimbilgisel olarak isim-fiil, sözdizimsel olarak da nesne-yüklem ilişkisi içindedir ve yansımaları dile getirme güçlüğünden olsa gerek, gerçekte bu kullanımlarda bir kişileştirme ve metaforlaştırma söz konusudur:

Kapı pat! dedi ve kapandı.
İnek möö! diyor ve bağıyor.
Rüzgâr uuuv! diyor ve esiyor. gibi.

Seçmeci bir tutumla sıralanan bu örnekleri söz öbeği olarak değerlendirmek konusunda görünürde bir sıkıntı yoktur. Üstelik insan, hayvan ve doğa seslerinin yansımalarının bütün karmaşık sorunlarına rağmen, bu öbeklerin cümle çözümlemelerinde hangi sözdizim birimi (öge) olarak ele alınacağı konusunda da belirli bir pratiklik ve uzlaşa sağlanmış gibi görünmektedir:

Ay canım!
Ey Allahım!
Vah yavrurum!
güm diye
mee diye
pat diye

dizisinde yer alan ilk üç kullanım *bağımsız tümleç (cümle dışı öge)*, son üç kullanım - doğrudan yüklemi tümlemeleri koşuluyla- *zarf tümleci* olarak değer görmektedir. Esasında yansımalar bir cümlede bir başka sözle yapısal ve anlamsal olarak kullanılmadıkları (yani tek başlarına duruyor gibi göründükleri) zamanlarda da aynı betimlemeler söz konusu olmaktadır:

Ay, çok hoş!
Eeh, olacak o kadar!
Yaaa, çok üzüldüm!
Bir anda, güm! Top patladı.
Caart! Yırtıldı.
Pat! Kapı kapandı. gibi.

M. Gedizli de bu dil birimlerinin cümlelerin yapı kurucuları içindeki yerini aşağı yukarı şu biçimde çözmüştür: “(...) cümlede bulunmalarına rağmen diğer cümle öğeleri gibi doğrudan cümlelerin temel unsuruna etki etmemeleri ve cümle içinde bulunup cümle dışı unsur olarak adlandırılarak açıklanma yoluna gidilmesi (...)” (2015, s. 128). Ancak Türkçede özellikle insanla ilgili ve insana yönelik yansımaların (yani ünlemlerin) kullanım çeşitlilikleri, gerçekte onlarla ilgili öbek hatta cümle değerlendirmelerinin o kadar kolay olmadığını ve olamayacağını göstermektedir:

Tüü sana!

Vay yavrum vay!

Ah ki ne ah!

Aman da aman!

Tuh be!

Üf be ya!

Canım yaa!

Ooooşt köpek!

Hah şöylee, yola gel!

Eh madem! Gideyim bari...

Ha babam ha!

Sivrisinek sabaha kadar vızıldayıp durdu: vızz vızz da vızz vızz, vızz vızz da vızz vızz!

Herkesle iyi geçinemezsin a! gibi.

Türkiye Türkçesinde *a!* ve *ya!* ünlemlerinin işlevsel olarak paraleli gibi görünen, ancak yalnızca şart 2. tekil ve 3. çoğul kişi çekimli fillerin sonuna gelen seslenme ve sitem işlevli *a/e* ünlemi, hem konumu hem de Türkçenin ekleşmiş tek ünlemi olması bakımlarından ayrıca ilgiye değerdir: *Gelsene! Baksanıza! Anlasana! Dinlesenize!* gibi.

Görüldüğü üzere, henüz dilin bir biçimbirimi olup olmadığı, bir biçimbirimse hangi sınıfa yerleştirileceği veya bağımsız bir sınıf olup olmadığı bile netleşmemiş olan bu dil öğelerinin, daha büyük yapılarıdaki yerlerini, söz birlikteliklerindeki konumlarını tespit etmek daha da güç bir hâl almaktadır. Bunlar temel yapı kurucular mıdır, yapının ikincil öğeleri midir? Bu birlikteliklerde bir baş öge var mıdır, baş öge varsa bu hangisidir, nerede yer alır ve baş öge olarak yeri sabit midir?

Türkçe söz öbekleri terim, tanım ve tasniflerini eleştirel bir bakış açısıyla ele alan H. Gökdayı, söz öbeklerini “birden fazla sözcüğün tek bir kavramı göstermek üzere belirli kurallara göre geçici biçimde bir araya gelerek oluşturdukları yapısal ve anlamsal bütünlüğe sahip sözcük dizisi” biçiminde tanımlamaktadır (2010, s. 1304). Ancak burada hakkında yansıma başlığında ele alınması gerektiği iddiası öne sürülen bu *garip* söz(cük) sınıfının, söz dizilerine “yalnızca tek bir kavramı göstermek üzere” yerleşmedikleri, aksine ortaya çıkan sözcükten büyük yapılarla *bir dolu anlam*’ın ve / veya *bir dolu işlev*’in aktarıldığı ortadadır. Bu yanıyla içerisinde yansıma bir söz(cük) bulunan söz dizileri yalnızca bir öbek olmaya indirgenemez. O hâlde bu söz dizilerine cümle mi demek gerekir? Yazık ki bu soruya da bir çırpıda olumlu veya olumsuz bir cevap verilemiyor:

Ah canım!

Hah işte!
Hey yavrum hey!
Vah evladım!

gibi metinde kendilerinden önce veya sonra gelen cümlelerden görece bağımsız bir biçimde de kullanılabilen söz dizileri, esasında açık bir özne+yüklem diziminde değildirler ve açık bir yargı veya kip de ifade etmezler. Ancak belirtildiği gibi, bu kısacık birlikteliklerle uzunca bir cümleden çok daha derin anlamlar ve çok daha fazla işlevler aktarıldığı kabul edilecektir.

H. Gökdayı, Evrensel Dilbilgisi modeli odaklı yaklaşımında baş ögesi olmayan söz birlikteliklerinin söz öbeği olamayacağını, öbek adlandırmalarının baş ögeye göre yapılması gerektiğini, bu bakımdan Türkçede *bağlama öbeği*, *ünlem öbeği* ve *ikileme* gibi adlandırmaların doğru olmadığını belirtiyor (2010, s. 1312-1314). Gerçekten de karmaşık görümlü yapılar bir kenara bırakılıp kaynaklarda *steril ve seçmeci* bir yaklaşımla *ünlem öbeği* olarak değerlendirilen söz öbeklerine bakıldığında bile bir baş öge tayin etmenin güç olduğu görülecektir: *Ah canum!*'ın baş ögesi hangisidir, *ah* mı *canum* mı? Biri olmasa yapı ve anlam bozulmakta mıdır? Biri diğerini yönetmekte midir? Buradaki ünlem baş öge olarak değerlendirilirse bu, *Türkçede baş öge sonda bulunur*. ilkesini göz ardı etmek anlamına gelmez mi? Bu söz birlikteliğinde baş öge olmadığı, öbeğin bağlaçlı öbeklerde ve ikilemelerde olduğu gibi başsız eş birimlerin yan yana gelmesiyle oluştuğu düşünülebilir mi? Bu soruların hepsinin cevabı olumsuzdur: *Ah canum!* da *ah* da *canum* da baş öge değildir; biri olmazsa yapı ve anlam kısmen değişir ama başkalaşmaz; dizideki bir değişken diğerini yönetmemektedir; bu bakımdan *canum*'ın baş öge olarak değerlendirilmesi Türkçenin baş öge ilkesini çiğnemek anlamına gelir; *ah* ve *canum*'da biri diğerinin başı veya yardımcısı değildir ancak biri diğerine eş veya paralel de değildir. Bununla birlikte Gökdayı, örneğin *Ah canum!* dizisindeki *canum*'ı baş öge gibi görerek ve baş ögenin de isim sınıfından olduğuna dayanarak bu tür birliktelikleri *ad öbeği* biçiminde adlandırmak gerektiğini söylüyor (2010, s. 1317). Ancak,

Tüü sana!
Vay yavrum vay!
Ah ki ne ah!
Aman da aman!
Tuh be!
Canım yaa!
Ooooşt köpek!
Hah şöylee, yola gel!
Eh madem!
Ha babam ha!
He yaa!

gibi birliktelikler söz konusu olduğunda bu adlandırma da yetersiz ve geçersiz kalmaktadır.

Söz öbeği olup olmamakla ilgili olarak buraya kadar söylenenler, daha çok insana özgü bir yansıma söz(cük)ün (yani ünlemin) kendi sınıfından olmayan bir söz(cük)le

ilişkileri bağlamındaydı. Bir diğer sorun da bu sınıftan söz(cük)lerin birbirleriyle ilişkileridir:

A a a aa!
E be (çocuk)!
Öf be ya!
Şişşt şişşt!
Tık tık tık!
Vah vah vah!
Vah vah!
Vay vay vay vaaaay! gibi.

Görüldüğü gibi aynı veya farklı yansıma söz(cük)ler, pekiştirme işlevli olarak arka arkaya sıralanarak ikili veya üçlü diziler oluşturmaktadır. Baş öge arayışında sonuçsuz kalan ikili dizilere bu bakış açısıyla *ikileme (öbeği)* demek mümkün görünmüyorken *üçleme* gibi bir terim henüz söz öbeği araştırmalarına bile girmemiştir.

Asıl ünlemlerle başka bir söz(cük)ün ilişkisinden doğan birlikteliklerin ünlem öbeği olarak değerlendirilmesi konusu bile bu kadar güçlükler barındırırken geçici ünlemlerle diğer söz(cük)lerin ilişkisinden doğan birlikteliklere ne ad verileceği başka ve daha büyük bir sorundur. Çünkü bunların basitçe *ünlem öbeği* olarak adlandırılmayacakları ortadadır:

İşte bu!
Bravo Ali!
Maşallah size!
Amin inşallah!
Haşa huzurdan! gibi.

Kaynaklarda eksiltili olduğu izlenimi veren ve yukarıda örnekleri sıralanan bu söz dizileri (Karaağaç bunlara *söz cümleleri* diyor (2013, s. 830)) dışında, açık bir yargı veya kip ifade eden ve içerisinde bir yansıma söz(cük) bulunan veya bulunmayan bütün söz dizileri (yani cümleler) *ünlem cümlesi* olarak değerlendirilmekte; bir cümlede yansıma / ünlem sınıfından bir söz(cük) bulunmasıyla, yansımalar / ünlemler bir anda cümlenin anlambilgisinin konusu oluvermektedir. Burada dikkat çeken durumlardan biri, içerisinde ünlem olmayan ancak sıra dışı vurgularla vurgulanan cümlelerin de *ünlem cümlesi* olarak değerlendiriliyor olmasıdır. Türk dilbilgisi üzerine yapılan ilk ve temel kaynakların söylem çözümlemelerini, kuramsal sözdizim yaklaşımlarını, anlambilgisel ve edimbilimsel bulguları kıyıda tutmuşken *ünlem cümlesi* kavramına bu kadar sarılması ilgiye değerdir. Üstelik *ünlem cümlesi* betimlemeleri yalnızca yazılı dil üzerinden ve herhangi bir yerinde (özellikle de sonunda) *ünlem işareti* görülen cümleler sınırlılığında ve bağlayıcılığında yapılmaktadır. Oysa betimlemeler yazılı dilde yazarının ya da yazarının yazım ve noktalama tercihlerini aşan bir boyutta yapılmalıdır ve ünlem işareti bulunmayan durumlar da bu çözümlemelerin inceleme havuzunda yer bulmalıdır. Ayrıca, sözlü dil üzerine yapılacak çalışmalar Türkçenin gerçek *ünlem cümlesi* evrenini (Hangi duygu durumu, hangi anlam, hangi doğa özelliği hangi yapılarla işaretlenmektedir?) daha açık bir biçimde ortaya koyacaktır.

Vurgu, Tonlama, Ezgi ve Yazım Sorunları

Sözlü dilde yansımaların (ünlemlerin ve diğerlerinin) sentagma içindeki sıra dışılıkları, tonlama ve ezgiyle ve -varsa- anlamı veya işlevi neredeyse birebir yansıtacak biçimde işaretlenir. Dilbilim ve dilbilgisi terim sözlüklerinde buna genel olarak *ünlem vurgusu* denmektedir ve *ünlem vurgusu*, bu sınıftaki söz(cük)lerin “önce yükselen sonra alçalan bir baskıyla sesletilmesi” olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz, 1992; Hengirmen, 1999, Karaağaç, 2013): *Amaaan! Eyvaah! Ahmeemet!* gibi. Ancak esasında bu parçalarüstü olarak işaretlenme, duygu durumlarından yalnızca birini vermektedir.³⁸ Oysa duygu durumlarının çeşitliliğine ve bağlama bağlı olarak vurgunun ve tonlamanın çok çeşitli olacağı da tahmin edilecektir: *Ahmeemet!* (yükselen+alçalan ezgiyle çağrı ve seslenme), *Ahmeemet!* (alçalan+yükselen ezgiyle uyarı ve kınama), *Ahmeemet!* (eşsesletimli ezgiyle üzüntü beyanı) gibi. Sözlü dil üzerine yapılacak deneysel çalışmalarla çok daha çeşitli bir ezgileme ve tonlama skalasına ulaşılması mümkündür. G. Karaağaç’ın ünlemlerin “sözlü iletişimde bolca ve rahatça” kullanıldığı tespiti de (2013, s. 827) bu dil öğelerinin sözlü dilde iletilmek isteneni daha devingen ve daha zengin bir içerikle yansıttığı biçiminde yorumlanabilir. Bu yorum, tersine olarak yazılı dilde yansımaların kullanımında bir kısıtlılık ve seçmecilik olduğu imasını içerir. Bu *kısıt ve seçme durumu* yüzünden, yazılı dil kullanıcısı yansımaları hangi sesbirimlerle ve kaç sesbirimle yazacağı güçlüğüyle karşı karşıya kaldığı gibi, bunların zengin anlamsal ve işlevsel içeriğini vermek üzere başka hangi yardımcı işaretleri kullanabileceği arayışına da girmektedir. Bu bağlamda insanlığın bulduğu çözüm *ünlem işareti*’dir.

Noktalama işaretlerinin beynimizin resmini çizmeye yardımcı olduğunu vurgulayan K. Houston, noktalama konusundaki ilk uygulamaların MÖ 3. yüzyıla, Yunan egemenliğindeki Mısır’da bir kütüphane görevlisi olan Aristofanes’e uzandığını belirttiikten sonra, ünlem işaretinin 15. yüzyılda Rönesanas döneminde ortaya çıktığını haber veriyor (www.bbc.com, erişim tarihi: 01.12.2023). S. R. Fischer ise Latince “yaşasın!” anlamına gelen *iō!* sözcüğüne dayandığını belirttiği ünlem işaretinin İngilizcede ilk olarak 1553’te yazılan *Catechism of Edward VI* adlı kitapta görüldüğünü bildiriyor (2022, s. 284). Türkçe yazılı belgelerde noktalama işaretlerinin kullanımının tarihi ise çok daha yenidir. Nitekim çoğu amatör ilk uygulamalar gazete ve dergi basım etkinliklerinin arttığı Tanzimat Dönemi’nde başlamıştır. Ünlem işaretinin Batı’daki ilk kullanımı üzerinden geçen yaklaşık 600 yıl ve Osmanlı Devleti’ndeki ilk kullanımı üzerinden geçen 150 yılı aşkın zaman sonunda Türkçe yazılı belgelerde hâlihazırda en az standardize olan noktalama işaretinin hâla ünlem işareti olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Yansımaların da sonuna getirilebilmesine rağmen adı *ünlem işareti* olarak ve geriye dönüşsüz bir biçimde yerleşen bu işaret, bugün Türkçede çeşitli bağlamlarda kullanılabilir. Bu bağlamlar esasında Türkçede *yansıma* üst sınıfı içerisine giren söz(cük)lerin de genel çerçevesini vermektedir:

³⁸ Ameka, ünlemlerin yarı açık bir doğaya sahip olduklarını, insanın yeni ünlem üretimleri yapabileceğini, duyguların insanın zihin durumlarından yalnızca birisi olduğunu ve ünlemlerin yalnızca duygu ifade etmediklerini belirtmektedir (1992, s. 106).

1- Çeşitli sıra dışı duygu durumlarını³⁹ ifade eden ve çeşitli edimbilimsel işlevleri işaretleyen insan sesi yansımalarından sonra:

Ay ne kadar yakışmış?! (beğeni ifadesi),
Eee! Şimdi ne olacak? (merak ve endişe ifadesi),
Eee, bundan sonra böyle! (razı etme ve yetindirme ifadesi),
Eh sen görürsün?! (paylama ve misilleme ifadesi),
Eh! (isteksizce kabul etme ifadesi),
Eyvaah ki eyvah! (acıma, şaşma, ve derin çaresizlik ifadesi),
Hay hay! (sevinçle ve büyük bir istekle onaylama ifadesi),
Iuh! (şiddetle veya kesinkes reddetme ifadesi),
Iyy! (iğrenme veya antipatik bulma ifadesi),
Of! (sıkılma veya acı ifadesi)
Oohoo! Onu beklersek çok bekleriz. (onaylamama ve güvensizlik ifadesi)
Öööğ iğrenç! (iğrenme, tikslenme, kusma ifadesi)
Vah yavrum! (acıma ifadesi) gibi.

2- İnsanın çeşitli sıra dışı duygu durumlarının ifadesine eşlik eden doğa sesi yansımalarından sonra ve çoğu kez (...)! diye yapısıyla:

Boom! diye bir gürültü koptu. (korku, şaşma ve şiddet ifadesine eşlikçi),
Elim sıcak tavaya coss! diye yapıştı. (acı, korku ve şaşma ifadesine eşlikçi),
Ormanda yürürken önüme tıss diye bir yılan çıkmaz mı?! (korku ve şaşma ifadesine eşlikçi),
Suratına pat! diye bir şaplak indirdi. (acı ve şaşma ifadesine eşlikçi),
Vücudumun sağ yanında zonk! diye bir acı patlak verdi. (acı ifadesine eşlikçi),
Yukarı kattan aşağıya güm! diye bir şey düştü. (korku, merak ve şaşma ifadesine eşlikçi) gibi.

3- Doğanın herhangi bir üyesi olarak insandan nesnel olarak çıkan seslerin yansımalarından sonra:

Cıkk! (sözcük kullanmaksızın reddetme sesi),
Gıcır gıcır! (çeneleri sıkma ve dişleri gıcırdatma sonucunda çıkan ses),
Hapşuu! (hapşırık sesi),
Huu! (sözcük kullanmaksızın onaylama sesi),
Hor hor! (horlama sesi),
Iuh! (vücudu fiziksel olarak zorlama sırasında istemsizce çıkan ses),
Kıh kıh! veya İii iih! (gülme sesi),
Öhö öhö! (öksürük sesi),
Tüü! (tükürük sesi),
Uuvv uvvv! veya Bırrr! (çok üşüme sonucunda çıkan ses),

³⁹ Hatta bazen insanın sıradan duyguları ve davranışları bile sıradışı vurguların konusu olabilir: *Koştum.* = “Koşma eylemini gerçekleştirdim.”, *Koştum!* = “Koşma eylemini aceleyle ve telaşla gerçekleştirdim.”, *Sevdim.* = “Sevme duygusunu yaşadım. Sevme eylemini gerçekleştirdim.”, *Sevdim!* = “Sevme duygusunu çok derinden yaşadım. Çok ve delicesine sevdim.” gibi. 37. dipnota atfen insanın zihin durumlarının da çok çeşitli olduğu unutulmamalıdır.

Üfff! (üfürme sesi) gibi.

4- İnsandan insana yönelik olarak kullanılan, seslenme ve / veya susması, durması, dikkatli olması, haddini bilmesi vb. yönünde uyarma işlevli yansımalarından sonra:

Be (veya a be) evladım! (dikkatli olması yönünde uyarma ve seslenme ifadesi),
Ey çocuk! (seslenme ifadesi),
Heey! (durması ve haddini bilmesi yönünde uyarma ve seslenme ifadesi),
Höst! (durması ve haddini bilmesi yönünde uyarma ve seslenme ifadesi),
Şişşşt! (susması yönünde uyarma ve seslenme ifadesi) gibi.

5- İnsandan hayvana yönelik olarak kullanılan, seslenme ve / veya durması, gelmesi, çökmesi veya kaçması yönünde yönünde uyarma işlevli yansımalarından sonra:

Bili bili! (gelmesi yönünde uyarma ve seslenme ifadesi),
Çüş! (durması yönünde uyarma ve seslenme ifadesi),
Hooo! veya *Oha!* (durması yönünde uyarma ve seslenme ifadesi),
Höst! (durması yönünde uyarma ve seslenme ifadesi),
Ihh! ((deve için) çökmesi yönünde uyarma ifadesi),
Kışt! (kaçması yönünde uyarma ifadesi),
Oşşt! (kaçması yönünde uyarma ve seslenme ifadesi) gibi.

6- Doğa seslerinin / cansız varlıkların seslerinin yansımalarından sonra:

Ateş tatlı tatlı yanmaya başladı: Çıt çıt çıt! (odunların yanma sesi),
Daha fazla dayanamayarak ona bir tokat patlattı: Patt! (tokat sesi),
Dışarıda korkunç bir rüzgâr koptu. Uuğ uuğ! veya *Vuuuu!* (rüzgâr sesi),
Foş! diye suya düştü. (üzerine şiddetle birşey düşen suyun sesi),
Kapı tak! diye kapandı. (şiddetle kapanan kapı sesi),
Mangaldaki etlerden çıkan cızz cızz! sesleri herkesin iştahını daha da açtı. (ateşte pişen et sesi) gibi.

7- Hayvanın, insan tarafından şimdilik tam olarak betimlenemeyen anlamsal ve işlevsel bir içerikle çıkardığı seslerin yansımalarından sonra:

Ağıldaki keçiler birer ikişer başladılar: Meee! Meee!
Baharda kuşların cik cik! diye ötüşlerini bile duyamaz olduk.
Bütün gece bir sivrisinek vız vız! başımda dolandı.
Dışarıdaki sesleri dinle: Uuuğ uuğ! Sence bu köpekler niye uluyorlar?
Köydeki eşeğin aaii! seslerinden sabaha kadar uyuyamadım.
Öküz möö! diye bağıınca sabah onu yemlemediğimi hatırladım. gibi.

8- İnsanın çeşitli sıra dışı duygu durumlarını (korku, yalvarma, şaşma, kınama, üzüntü, acıma, engelleme isteği, telaş, alay, uyarı vb.) ifade eden söz(cük)lerden, söz öbeklerinden veya cümlelerden sonra:

Aşk olsun! (hayıflanma ve kınama ifadesi),
Bak sen! (alay ifadesi),
Çabuk olun! (harekete geçirme ve telaş ifadesi),
Çok yazık! (acıma ifadesi),

Dur! (uyarı ve engelleme isteği ifadesi),
Eeveet! (muhatabının konuşmaya motivasyonunu arttırma ve dikkatini çekme ifadesi),
İstemem! (kesinlikle reddetme ifadesi),
Ne olur vurma artık! (acı ve engelleme isteği ifadesi)
Ne olur vurma! (korku ve yalvarma ifadesi),
Ne! (şaşma ve onaylamama ifadesi),
Peki öyle olsun! (kınama, üzüntü ve kabullenme ifadesi) gibi.

9- Yay parantez içinde olmak koşuluyla, yazılan söz(cük) veya cümleyle ifade edilen şeyin çok da inandırıcı olmadığı, alaya alındığı veya küçümsendiği vb. durumlarda yazılan söz(cük) veya cümleden hemen sonra:

Anne-babasını her hafta (!) ziyaret edeceğini söyledi.
Asgari ücretten daha fazlasını (!) alıyorum, diyor.
Gece hiç (!) uyumamış.
Güya gün boyunca yalnızca bir öğün (!) yemek yiyormuş.
Sınavdan 90 puan (!) almış. gibi.

Türkçe betimlemeleriyle ilgili kaynaklar bunların her birisinin *ünlem cümlesi* olduğunda hemfikir gibi görünüyor. Ancak görüldüğü gibi, 8. madde ve 9. madde dışında, söz konusu cümleleri *ünlem cümlesi* (Ameka bunlara *ünlemsel ifadeler* diyor (1992, s. 111)) olarak betimlemenin tek nedeni, esasında kimden çıkarsa çıksın ve ne amaçla çıkarılmış olursa olsun içlerinde *herhangi bir sesi yansıtan* bir söz(cük)ün (*of!* gibi) veya tekrarlı yapılar düşünüldüğünde bir söz(cük) dizisinin (*of of!* gibi) bulunuyor olmasıdır. Bu bağlamda da ilgili söz(cük)lerin sınıfını betimlemede *yansıma* teriminin daha uygun olduğu ortadadır. Ancak biçimbilgisel olarak yansıma teriminin kucaklayıcılığının aksine, cümle türleriyle ilgili betimlemede *ünlem cümlesi* ifadesi daha kucaklayıcıdır. Çünkü ünlem cümlelerinin çok büyük bölümü insanla ilgili, insanı betimleyen ve insanı anlatan cümlelerdir; bu tür cümlelerde (8. ve 9. maddelerde görüldüğü gibi) ya gerçek bir ünlem veya yansıma söz(cük) yoktur veya var olan yansıma söz(cük)lerin çoğu insanın duygularının ifadesine yardımcı ve eşlikçi durumundadır.

Dikkat edilirse, 8. ve 9. madde esasında sınırsız örneklerle betimlenebilmektedir. Bunlar söylem işaretleme ve bağlamsal-edimbilimsel özellikleri dolayısıyla geçici ünlemleşmelerdir ve muhataplarını, söz söyleyenin söylediği sözden daha fazla bir şey söylediği veya söylemek istediği yorumlarına götürür. Bu bağlamda ister tek bir sözcük ister söz öbeği isterse cümle olsun, bir dildeki bütün biçimbilgisel ve sözdizimsel üretimlerin ünlemleşmesi mümkündür⁴⁰, tıpkı bir dildeki bütün üretimlerin geçici olarak isimleşebilmesi gibi:

Brokoli yiyemiyorumdan anlamam, yiyeceksin.
Geçmiş olsuna gittik.
Hastaydım ve bu yüzden ders çalışmadım, yalanlarını artık bırak.
Onunla her sabah günaydınlaşıyoruz.

⁴⁰ Ameka, Leech'e göndermeyle bir dilde küfür, selamlaşma ve uyarı sözlerinin geçici ünlemler olarak çok daha fazla kullanıldığını belirtiyor (1992, s. 111).

Sınavda için'in kökenbilgisi hakkında bilgi verebildim ama gibi'nin durumunu hatırlayamadım.

Buna göre, biçimbilgisinin *yansıma* (geleneksel bakış açısı sürdürülürse *ünlem*) söz(cük) sınıfı bahsinde, geçici kullanımlar ancak isim bahsinde geçici isimlerin kapladığı alan kadar yer kaplamalıdır ve betimlemeler kalıcı üretimler üzerinden yapılmalıdır. Çünkü dilsel ve dil dışı bağlamlar olmaksızın ünlem olarak kabul edilemeyecek olan bu yapılar araştırmacısında gereksiz bir betimleme güçlüğü yaratır; üstelik kalıcı ünlem (veya yansıma) söz(cük)lerin betimleme güçlüğü henüz aşılamamışken...

Yukarıda sıralanan örnekler incelendiğinde ünlem işaretinin yerinin ya yansıma söz(cük)lerden hemen sonra veya söz öbeklerinden veya cümlelerden sonra olduğu görülmektedir; bazı durumlarda ise ünlem işareti cümle içinde kalmaktadır. Zaten *Yazım Kılavuzu* da yazılı dil kullanıcılarını bu konuda serbest bırakmış gibi görünmektedir (2012, s. 34). Ayrıca yansıma söz(cük)lerin anlam ve işlevlerini yazılı veya sözlü alıcıya daha etkili bir biçimde verebilmek için bu söz(cük)ler iki hatta üç kez yazılabilmekte veya söylenebilmektedir: *vah! vah vah! vah vah vah! şışt! şışt şışt! of! of oof! of of of! tık! tık tık! tık tık tık! ya! ya ya! ya ya yaaa!* gibi. Öte yandan, *Yazım Kılavuzu*, sıralanan örneklerden anlaşıldığı üzere yazılı dil kullanıcılarını tek ünlem işareti kullanmaları konusunda yönlendirmektedir. Ancak özellikle edebiyat çevrelerinde yansıma söz(cük)lerle yansıtılan anlamın ve işlevin pekiştirilmesi ve vurgulanması bakımından iki, üç veya daha fazla ünlem işaretinin yan yana dizildiği de görülebilmektedir. Öyle görünüyor ki canlı veya cansız varlıkların nesnel olarak ürettikleri seslerin sözlü olarak dile getirilişlerindeki öznellik ve idiyofonik özellik, bunların yazılıya somutlanması için de geçerlidir ve yazılı dilin kısıtlayıcı ve sınırlayıcı özelliğine rağmen dil kullanıcıları arasında bu konuda tam bir standardizasyona ulaşılması güçtür (Belki de bu ölçüde bir standardizasyona gerek de yoktur.).

F. Ameka ünlemlerin aynı anda birden çok özelliği gösterebileceklerini, çoklu işleve ve çoklu kategorizasyona sahip olabileceklerini söylüyor (1992, s. 114). Yukarıda sıralanan örnekler, bu durumun Türkçe açısından da geçerli olduğunu göstermektedir. Çünkü özellikle insandan yansıma söz(cük)lerin (ünlemlerin) çoğu kez birden çok anlam ve işleve sahip oldukları görece tasnifin baskın anlam ve işlev üzerinden yapıldığı dikkati çekecektir. Hatta bazen hayvana özgü yansımaların argo ve kaba dilden genel dile geçiş süreci sonucunda insanla ilgili olarak da kullanılmaya başladığı görülebilir (Türkçede *oha!*, *höst!* vb.'de olduğu gibi.). Bu noktada yine Dilde Tutumluluk Yasası'nı ve biçim-anlam karşıtlığını hatırlamak yerinde olacaktır: Dil ekonomiktir, az yapıyla çok anlam ve çok işlev ifade etme ilkesine dayanır ve dil sonlu yapılar bütünüyken anlambilimsel alan (kavrayış ve akıl) sonsuzdur.

Sözlü Dilde Ünlemlere Eşlikçi Davranış Kalıpları

Yazılı dilin gerçek insan dilinin yalnızca kötü bir temsili olduğu, noktalama işaretleriyle biraz da bu temsiliyetin *iyileştirilmeye* çalışıldığı tartışmasızdır. Ancak sözlü dilin de hemen hemen her zaman ve her düzlemde birtakım eşlikçilere gereksinim duyduğu, bu eşlikçilerin başında da -dilden dile ve kültürden kültüre değişebilen-davranış kalıplarının (jest ve mimiklerin) geldiği belirtilmelidir. Çünkü gösterge

sistemlerinin en mükemmeli ve en gelişmiş olan *dilbilgisel dil* bile insanın duygu ve düşüncelerini tam olarak ve *zihinde olduğu biçimiyle* yansıtamaz. Dilbilgisel dilde davranış kalıplarının eşlikçiliğine en çok gereksinim duyan dil birimleri ise ünlemlerdir. Çünkü yoğun etkilenme durumunu işaretleyen ünlemler, aynı zamanda muhatabı yoğun bir biçimde etkileme ve onu bir edime yönlendirme işlevini de yerine getirirler. Bu yüzden Türkçede *şaşıрма, korku, itiraz etme, sevinme, beğenme, öfkelenme, tehdit etme, itiraz etme, seslenme, çaresizlik* gibi durumlara şu davranış biçimlerinin ve şu fiziksel değişimlerin birinin veya birkaçının eşlik ettiğine sıklıkla tanık olunur: kaşları kaldırma, ağzı açma, gözleri belirtme, avurtları şişirme, iç geçirme / iç çekme, kaşları kaldırma, başı sağa sola sallama, omuzları düşürme, başı öne eğme veya aksine başını kaldırıp çeneyi dikleştirme, dalma / gözleri bir yere dikme, iç geçirme, omuzları kaldırıp indirme, gövdeyi sağa sola sallama, hızla ileri geri gidip gelme, kolları havaya kaldırma, işaret parmağını sallama, kolları hafifçe öne uzatarak avuçları iki yana açma, sağ elin başmarmasını yukarı kaldırma; ayrıca yüz kızarması, kulakların kızarması, yüzün sararması (betin benzin atması) vb. Tahmin edileceği üzere kimi ünlemlerde birden fazla davranış kalıbı veya fiziksel değişme söz konusu ünleme aynı anda eşlik edebilmektedir: *şaşıрма* ünlemine eşlikçi olarak kaşları kaldırma, ağzı açma, gözleri belirtme, kolları hafifçe öne uzatarak avuçları iki yana açma; *öfkelenme* ünlemine eşlikçi olarak kaşları kaldırma, başını kaldırıp çeneyi dikleştirme, hızla ileri gidip gelme, işaret parmağını sallama, omuzları kaldırıp indirme, kolları hafifçe öne uzatarak avuçları iki yana açma, bunun yanı sıra yüzün ve kulakların kızarması. Duygu durumunu en etkili bir biçimde yansıtmaya hizmet eden bu davranış kalıpları ve fiziksel değişmeler, iletişime görsellik katmaları bakımından ünlemlerin esasında ikonik söz(cük)ler olduğunu da kanıtlamaktadır.⁴¹

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

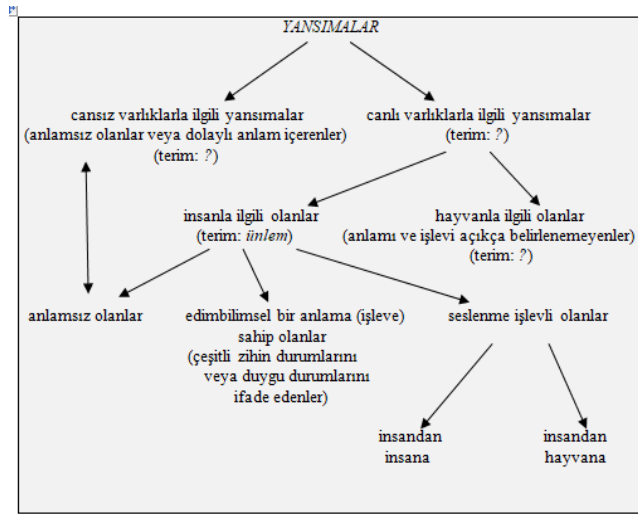
Doğal insan dili sisteminin en önemli yapı öğelerinden biri olan sözcüksel göstergelerin çok büyük bölümünün nedensiz olduğu, bugün bilim insanlarının artık tartışmadığı bir bilgidir. Ancak doğal insan dilinin prototipi olarak kabul edilebilecek ilk dilin ilk yapı öğelerinin daha nedenli olmuş olması güçlü bir olasılıktır. Bu olasılık, prototip dilin ilk söz(cük)lerinin yansımalar ve ünlemler olması biçiminde ikinci bir olasılığı doğurmaktadır. Bu bakımdan sembolik, fenomenolojik ve ikonik özellikleriyle göstergelerin nedensizliği ilkesinin dışında duran yansımaların ve ünlemlerin doğal insan dilinin kaynağı olması varsayımı, dilbilimcilerin -en azından dilin kaynağına odaklanan kimi dilbilimcilerin- zihnini bir süre daha meşgul edecek gibi görünmektedir.

Dilbilim kaynaklarında yansımaların ve ünlemlerin birer söz(cük) olup olmadıkları tartışılmaktadır. Ancak *dile gelen* her şey gibi, bunlar da dil içidirler ve dilbilgisinin tartışmasız üyesidirler. Türk dilbilgisi kaynaklarında ise ünlemler -çoğu kez derin bir irdelemenin sonucu olmaksızın- sekiz söz(cük) sınıfından biri kabul edilmekte, yansımalar da -sık sık ünlemlerle ilişkilendirilmelerine rağmen- ya açık veya örtük bir biçimde isim sınıfında düşünülmekte veya yansımaların sınıfı belirsiz bırakılmaktadır. Oysa ünlemlerin ve yansımaların; oluşumları, fizik dünyayla ilişkileri ve dilbilgisel bir

⁴¹ Günümüzde bilişim teknolojileri aracılığıyla yaygınlaşan *emojilerle anlaşma*'nın temelinde de bu görsellerden (ünlemlerle ortaya çıkan *resimler*'den) yararlanma yatmaktadır.

form kazanma süreçleri birbirlerine benzerdir. Bu benzerlikler ve her iki sınıfın dilbilimsel ve ontolojik özellikleri düşünüldüğünde, yansıma sınıfının ünlem sınıfını da içine alan daha büyük bir üst sınıf olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, dilbilgisi kaynaklarındaki (özellikle dilbilgisi kitaplarındaki ve bu kaynakları referans alan dilbilgisi öğretimi kitaplarındaki) bilgiler, ünlem ve yansımalar konusunda yapılan güncel çalışmaların bulguları ışığında yenilenmelidir. Bu bağlamda, sekiz söz(cük) sınıfı da *fil*, *isim*, *sıfat*, *zamir*, *zarf*, *edat*, *bağlaç*, *yansıma* olarak güncellenmelidir. Hatta doğal insan dilinin prototipik olarak yansımalara dayandığı varsayımının kanıtlanması hâlinde, bu paradigmanın üyelerini *isim*'den veya *fil*'den değil *yansıma*'dan başlayarak saymak gibi daha radikal bir güncellemeye bile gerek olabilir.

Yansımanın ünlemi de kucaklayan bir sınıf olduğunun kabulü, beraberinde, *yansıma* teriminin *ünlem*'i de içine alan bir terim olduğu kabulünü getirir. *Yansıma* sınıfını ve buna bağlı olarak *yansıma* terimini tercih etmek *ünlem* sınıfını ve terimini ortadan kaldırmamaktadır; ünlemler yansıma üst sınıfının altında seslenme sözleriyle ve insanın doğanın bir parçası olarak çoğu kez anlamsız ve işlevsiz olarak çıkardığı seslerin / ses dizilerinin göstergeleriyle birlikte yer almaya devam etmektedir. Buna göre, ünlemler, yalnızca açık veya dolaylı bir anlam ve işlev nedenliliğiyle üretilen insan seslerinin ve insanla ilgili seslerin göstergeleridir. İnsanın hiyerarşik olarak varlıklar dünyasının en üstüne yerleştirilmesi ve toplumsal olarak diğer varlıklardan öncelenmesi gibi dil dışı bir tercih, dil araştırmacısını da bir yanılgı içine düşürmüştür: Ünlemi üst bir sınıf gibi görmek, yansımalarla çok da sistematik olmayarak ünlemler bahsinde *şöyle bir* değinmek. Oysa durum tam tersinedir: Yansımalar doğadaki bütün cansız (rüzgâr, kapı, araba, su, yağmur vb.) ve canlı (hayvan ve insan) varlıkların anlamlı-anlamsız veya işlevli-işlevsiz olarak ve spontan bir biçimde ürettikleri seslerin / ses dizilerinin göstergeleridir. İnsanın nesnel dünya gerçekliği içindeki var oluş sırası ve varlık evreni içinde kapladığı yer düşünüldüğünde ise, öncelik ünlemlerin değil yansımaların olmalıdır. Aşağıdaki Şema yansıma ve ünlem ilişkisini daha açık bir biçimde ortaya koymaktadır:

Şema: Türkiye Türkçesinde Ünlemlerle İlgili Sınıflama Denemesi

Şema’da yansıma alt sınıfından yalnızca *insanla ilgili olanlar*’ın özel bir terimle betimlendiği, diğer alt sınıfların ayrıca bir terimle ifade edilmediği görülmektedir. Bu durum, bir üyeyi özel olarak bir terimle adlandırırken diğer üyeleri bir terimle adlandırmamak biçiminde bir tutarsızlık yaratmaktadır. Tutarsızlığın nedeni, yine insanı öncelemektir ve doğru olan, bu dil dışı (dinsel, toplumsal, kültürel) tercihin, dilbilimcinin tasnif ve adlandırma süreçlerini etkilememesidir.

Bir araştırmacı için herhangi bir dildeki prototipik ve seçimlik yansımaları (*pat, küt, mee, möö* gibi.) ve ünlemleri (*ah, vah, öf, pöf, ööğ* gibi.) betimlemek ve tasnif etmek güç değildir. Ancak yansıma söz(cük)lerin isim sınıfına yakınlıkları (*Oh etti. / İyi etti. Ah etti. dedi. / Ah, dedi. Kem kümden vaz geç. / Gevelemekten vaz geç.* gibi.), çekim ekleriyle bu yakınlığın aynılaştırmak lehine iyice azalması (*miyav miyavı, mööden, hav havlar* gibi.), isim sınırındaki yansımaların yapım ekleriyle tamamen başka bir sınıfın üyelerine dönüşmeleri (*şırıldamak, fokurdamak, carlamak* gibi.), yansıma-ünlem ilişkisinin ve sınırının tespiti, dildeki her ögenin ünlemsel ifade olarak kullanılabilmesi vb. araştırmacıyı büyük bir güçlük hatta kaos içinde bırakmaktadır.

Ünlemlerin büyük bölümü insanın çeşitli duygu ve zihin durumlarını ifade ederler. Başka bir deyişle, insana ilişkin seslerin yansıtılarak dile gelmesiyle çeşitli edimbilimsel anlamlar işaretlenir, çeşitli edimbilimsel işlevler yerine gelir. Ünlemlerin daha küçük bölümü seslenme işlevlidir. Literatürde daha çok ismin bir durumu (hâli) olarak değer bulmuş olan seslenmenin, yalnızca isimle ilgili biçimbilgisel bir özellik olmadığı ortadadır. Ancak seslenme edimbilimsel bir anlam veya işlev de değildir. Seslenme, büyük olasılıkla bütün doğal insan dillerinde var olan ve biçim-sesbilgisi, biçim-sözdizimi ve biçim-edimbilim arayüzlerinde dolaşan, bambaşka bir dilbilgisi kategorisidir. Seslenmenin en çok ünlemlerle işaretlenmesi, ünlemlerin daha çok seslenme işlevli söz(cük)ler olduğu yanlış izlenimini uyandırmıştır. Ünlemlerin çok küçük bir bölümü ise, -dolaylı birtakım çıkarımlar hariç- anlamsız ve işlevsizdir ve doğanın bir parçası olarak insanın çıkardığı veya insandan çıkan bu yansımalar, anlamsız ve işlevsiz diğer yansımalara (daha çok cansız varlıklara ve kısmen de hayvanlara ilişkin yansımalara) benzerdir.

İçerisinde bir insanın, hayvanın veya doğa sesininin yansıtıldığı bir söz(cük) bulunan söz birlikteliklerine bakıldığında, “Birden fazla şeyin artık kopmamacasına bir araya geldiği birliktelik bir öbeğdir.” önermesinin sarsıldığı, en azından sözlerin hangi formülazasyonla bir araya geldiğinin bir çırpıda söylenemeyeceği anlaşılmaktadır; bu kadar çok değişkenli ve bu kadar devingen birlikteliklere *söz kalıbı* veya *anlatım kalıbı* demek mümkün görünmemektedir. Özellikle Türk dilbilgisi çalışmalarında yapıldığı gibi, varlığı yadsınamayacak bu söz birliklerine *ünlem öbeği* biçiminde bir ad vermek de işin içinden çıkılmasına yetmemektedir. O hâlde şimdilik bu konunun, *çok söz ve çok emek götürür* olduğunu söylemekle yetinmek en doğrusu gibi görünmektedir.

Ünlem aynı zamanda, söz(cük), söz(cük) öbeği ve cümle için bir vurgu ve tonlama türüdür. *Geçici ünlemler* denilen ve başka sınıftan söz(cük)lerin, hatta bazı öbeklerin ve cümlelerin *asıl ünlemler*’le aynı kategoride değerlendirilmesi yanlış buradan kaynaklanır. Bu bağlamda “anlamına göre cümleler” bahsinde *ünlem cümlesi* diye bir betimleme de olamaz. *Geldin.* cümlesi dilbilgisel anlamıyla olumlu bir cümledir. Aynı

cümle *Geldiin?* ezgi ve tonlamasıyla olumlu bir soru cümlesine; *Geldin?! Ne çabuk?!* ezgi ve tonlamasıyla olumlu bir soru ve şaşırma cümlesine; *Geldin, geldin; gelmedin şansını kaybedersin.* ezgi ve tonlamasıyla olumlu bir şart (koşul) cümlesine; *Geldin! Çok şükür!* ezgi ve tonlamasıyla olumlu bir şaşırma ve sevinme cümlesine; *Geldin! Ne yapalım yani, bunun için teşekkür mü edelim?* ezgi ve tonlamasıyla olumlu bir küçümseme cümlesine dönüşür. Elbette bu dilbilgisel ve / veya edimbilimsel anlam ve işlevler, sözcük ve cümle sınırını aşar ve bağlamsaldır. O hâlde, örneğin Türkçede, 1- Cümle sınırları içerisinde bir anlam analizi yapılamaz, 2- *Ünlem cümlesi* diye bir cümle türü yoktur; sözlü dilde vurgu, ezgi ve tonlamayla, yazı dilinde ise daha çok ünlem işaretiyle takip edilebilen edimbilimsel anlamlar ve işlevler vardır. Buna göre “Türkçede anlamına göre cümleler” bahsinde söz söyleyebilmek, ancak yazılı ve sözlü metinlerin edimbilim ve sözceleme kuramları bakımından analizinden sonra mümkün olabilir.

Ünlem işareti (“!”), insanlığın, yazı dilinin diğer hiçbir söz(cük) sınıfına benzemeyen yansımaları (ve ünlemleri) ve ünlem vurgu ve tonlamasını işaretleyebilmek için bulduğu bir çözümdür. Bu işaret, tartışmasız olarak (belki de yükselen ezginin ve vurgunun genellikle sonda olması bakımından) söz(cük)ün ve cümlenin sonunda yer almaktadır. Ünlem işareti genellikle bir kez yazılmaktadır. Ancak -ürettikleri metni duygularını ve zihin durumlarını yansıtabilecekleri bir özgürlük alanı olarak gördüklerinden olsa gerek-dil kullanıcıları, söz sonlarına istedikleri kadar ünlem işareti koyabilmektedirler. Bunu standartlaştırmak mümkün olmadığı gibi gerekli de değildir.

Yansımaların (ve ünlemlerin) dile getirilişi dil kullanıcıları için başka bir özgürlük alanıdır. Zaten idiyofonik olma (dile getirilmelerinin keyfi olması) durumu, bu sınıftan söz(cük)lerin en önemli özelliğidir. Ancak yazı dili ve sözlükselleşme süreçleri, yansımaların (ve ünlemlerin) yazımlarının standardizasyonu hızlandırmaktadır.

İkonik söz(cük)ler olarak dilde bağlamsal davranış kalıplarının en fazla eşlik ettiği birimler ünlemlerdir. Çünkü ünlemler, kullanıcının bilişine yapışık zihinler resimlerdir ve dile gelmeleri sırasında araçları jestler ve mimikler olan görsel resimlere de çok fazla gereksinim duyarlar.

Yansıma, yansıma-ünlem ilişkisi ve bu sınıftan söz(cük)lerin dilbilgisinin çeşitli düzlemlerindeki yeri konusu, dil araştırmacılarını zorlayan çok katmanlı bir sorunlar yumağıdır. Şu aşamada en azından Türkçe için, “Türkçede İçerisinde Yansıma / Ünlem Bulunan Söz Dizilerinin Yapısal, Anlamsal ve İşlevsel Özellikleri” başlıklı, büyük, ayrıntılı ve derlem tabanlı bir çalışmaya gereksinim olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akalın, Ş. H. (1993). Türkiye Türkçesinde ünlem. *Türk gramerinin sorunları II (10. toplantı: Türkiye Türkçesinde ünlemler (17 Nisan 1998) içinde* (ss. 476- 486). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2020). *Her yönüyle dil, ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ameka, F. (1992). Interjections: The universal yet neglected part of speech. *Journal of pragmatics*. 18(2), 101-118.

- Haspelmath, M. (2015). Önceden-belirlenmiş kategoriler yoktur: dilin betimlenmesi ve tipoloji için sonuçları (Ördem, E., Çev.). *Turkish studies (international periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic)*. 5(10), 915-928.
- Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve dilbilim terimleri sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Houston, K. (2015). The mysterious origins of punctuation. *BBC Culture* (Erişim Adresi: www.bbc.com, erişim tarihi: 01.12.2023).
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koca, E. (2012). Dede Korkut hikâyelerindeki yansıma sözlerin leksiko-semantik analizi. *Türk dünyası incelemeleri dergisi*, 12(1), 393-408.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. Londra: Routledge.
- Külebi, O. (1990). Türkçe ünlemlerin kullanımbilim (pragmatics) yönünden incelenmesi. *Dilbilim araştırmaları*, 1990, 10-34.
- Matthews, P. H. (2005). *Concise dictionary of linguistics*. Londra: Oxford Üniversitesi Yayınları.
- Müller, M. (1862). *Lectures on the science of language*. New York: Charles Scribner.
- Porzig, W. (1995). *Dil denen mucize* (Ülkü, V., Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Rəximova, A. (2002). *Terek grammatikası (Türk dilbilgisi)*. Kazan.
- Rzaev, M. (2021). Yansıma sözcükler ve dilin nedensizlik ilkesi. *Turkuaz (Uluslararası Türk dünyası bilimsel araştırmalar dergisi)*, 2(2), 175-188.
- Saussure, F. de (1998), *Genel dilbilim dersleri* (Vardar, B., Çev.). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Shakhin (Şahin), Z. (2014). Türkçe ve Rusçada sözcük türleri açısından ünlemlerin konumu. *Akdemik bakış dergisi*, 41, 1-14.
- Sis, N. - N. Bahşi (2016). Anadolu ağızlarında ünlemler ve fonksiyonları, *International Journal of Language Academy*, 4(1), 143-155.
- Somuncu, M. (2020). *Ünlem ve ünlemlere işlevsel yaklaşım 'Garib-nâme örneği'*. *Dil araştırmaları*, 26, 65-82.
- Tekeli, S. (2023). *Yansıma sözcükler (onomatepeler-Türkçe ve Rusça örneği)*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Topaloğlu, A. (2019). *Karşılaştırmalı dil bilgisi terimleri sözlüğü*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Vardar, B.,Güz, N.,Huber, E., Senemoğlu, O. ve Öztokat, E. (2007). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü* (2. bs.). İstanbul: Multilingual Yayınları.

- Yener, M. L. (2007). Türk dilinde sözcük türleri tasnifi sorunu üzerine. *Turkish studies. (Tunca Kortantamer Özel Sayısı-1)*. 2(3), 606- 623.
- Yılmaz, S. –Ma, T (2021). Bir edebî romanda ünlem sözceleri ve göstergelerinin incelenmesi. *International journal of language Academy (IJLA)*. 9(3), 58-71.
- Yüceol Özezen, M. (2007). Türkiye Türkçesinde bağlama işlevli *de-* fiili. *İlmî araştırmalar*, 23, 113-121.
- Yüceol Özezen, M. (2019). Türkçede seni / sizi sözleri ve Türkçede seslenme (vokatif) durumuna tarihsel bir bakış. *Uluslararası Türkçe edebiyat kültür eğitim dergisi (TEKE)*, 8(2), 726-742.
- Zülfikar, H. (1995). *Ses yansımaları kelimeler (inceleme-sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zülfikar, H. (1999). Türkiye Türkçesinde Ünlem Tartışmaları. *Türk gramerinin sorunları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 496-533.
- Zülfikar, H. (1999). Ünlemler ve ses yansımaları kelimeler. *Türk Gramerinin Sorunları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 492-495.
- Zülfikar, H. (2011). *Türkçe sözlük* (11. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zülfikar, H. (2012). *Yazım kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

INTERJECTION OR ONOMATOPOEIA? (AN NEW CLASSIFICATION ATTEMPT ONOMATOPOEIAS AND INTERJECTIONS / EXCLAMATIONS)

This study basically involves determining the relationship between interjections and reflections, for which there are various views on their definition and classification, and attempting a new classification on the basis of functional and contextual criteria. The following views were basically put forward in the study: 1- Units that are accepted as morphemes in which meaningful-functional or only functional sounds (or sound sequences) are marked in natural human language in both Western and Turkish literature should be evaluated under the title of “onomatopoeia”, not “interjection / exclamation” in the first stage. 2- Using the *onomatopoeia* term rather than the *interjection / exclamation* term as one of the eight word classes may be a solution to some of the current problems regarding interjection / exclamation. Because, as far as it has been determined, onomatopoeias (reflection words) are a higher class that also embraces interjection / exclamations in terms of reflecting the sound / being an indicator of the sound. Onomatopoeias and interjections / exclamations are no different from each other in terms of their formations and their ontological and phenomenological relations with the physical world; the difference between them is contextual and often extralinguistic. Accordingly, the placement of humans in a central position since the age of humanism has caused language researchers to see interjections / exclamations hierarchically above onomatopoeias, and onomatopoeias have been valued almost as a subclass of interjections / exclamations. However, onomatopoeias are indicators of all the sounds produced by all animate or inanimate beings, usually functional or multifunctional, sometimes dysfunctional consciously or unconsciously. Their formation is objective, but their expression is subjective, optional and idiophonic. All onomatopoeias challenge the sound laws of the language of which they are a member and largely stand outside the principle of arbitrariness of signs. Interjections / exclamations are reflections related to humans, and when it comes to humans, a pragmatic meaning (or pragmatic function) can often be easily determined in words that reflect humans. But the meanings of interjections / exclamations are qualitatively different from the meanings of meaningful words such as nouns, adjectives, and verbs, because the meanings of interjections / exclamations are often related to unusual and sudden emotional states and speaker’s cognition. The most important point of intersection of interjections / exclamations with other onomatopoeic words is when people cough, sneeze, sleep, etc. without a clear meaning, the sounds it makes. Most of the interjections / exclamations are speaker-oriented, but in interjections / exclamations with a vocal function, the focus of communication is the addressee. As can be understood from these findings, in the study, onomatopoeia and their sub-members, interjections / exclamations, are unquestionably considered to be within the natural human language and as members of the natural human language. The fact that sounds related to humans, as sub-members of the onomatopoeia superclass, are given a distinctive name, while the sounds of animals and inanimate objects are not given a distinctive name, must be related to the centralization of humans. Resolving the onomatopoeia-interjection / exclamation relationship does not mean that the problems related to interjections / exclamations have been resolved: Since every word or phrase structure can become an interjection / exclamation according to intonation and melody, interjections / exclamations basically form two classes: *Main interjections / exclamations* and *temporary interjections / exclamations*. It is seen that in some resources, temporary interjections / exclamations are evaluated as main interjections / exclamations, thus classes and planes are mixed together. The syntactic features of interjections / exclamations and the

structural appearance of phrases containing an interjection / exclamation (or even a reflection word from another class) challenge language researchers. Because the ability of interjections / exclamations to form phrases is not limited to those with a vocal function - contrary to the findings in the resources. The spelling of interjections / exclamations (and other onomatopoeias) and their relationship with punctuation marks are also problematic. Because, as far as can be determined, there are arbitrary practices in writing words of this class in Turkish and it seems that this arbitrariness is inevitable, considering *what* onomatopoeias and interjections / exclamations indicate. Among the onomatopoeias, especially interjections / exclamations, are often accompanied by various behavioral patterns. This is an indication that interjections / exclamations are iconic words.

Keywords: Morphology, word classification, interjection / exclamation, onomatopoeia, syntax, ortography.